

Complexe eneolitice de cult ale păstorilor timpurii din nordul și nord-vestul Mării Negre

Sergiu POPOVICI*

Adela KOVÁCS**

Abstract: The accumulation of archaeological information about the early tumular complexes in the north and northwest of the Black Sea in the last six decades has led to a sudden increase in the number of vestiges and their interpretation. It was observed that the architecture of some early mounds included, at the ancient level of walking, wooden constructions interpreted as cult contexts. In the present study, we identified nine discoveries of this type, of which: five in the northwest of the Black Sea, three in the Bug river basin and one discovery in the north of the Azov Sea, in the Molochna river basin. We present the history of the interpretations of these discoveries in chronological order so that the evolution of the proposals of reconstruction of their functionality can be followed. The constructions made of poles, at the base of the mounds, from the beginning were seen as cult arrangements. Later, various authors saw in them reminiscences of some totem cults, the embodiment of the horizontal and vertical model of the world or even astronomical landmarks. Chronologically, these discoveries are placed in the first half of the 4th millennium BC in the northwest of the Black Sea region, being related to the early tradition of building barrows by the Cernavoda I culture (Hadjider type remains) communities. Reconstructing such cult structures and their associated rituals is a difficult endeavor, due to insufficient material traces to discuss certainties. Possibly, the arrangements of poles reflect a replication of some household structures used during life, meant to accompany the deceased to the other world. At the same time, the pole as an element of worship finds many reflections in the Indian Vedas, where it appears as a pillar of sacrifice. Thus, the pillar has a cosmogonic dimension, representing the link that connects the sky with the earth. According to the Vedas, animals slaughtered during religious processions were tied to the pole. The pillar of sacrifice became a kind of Axis Mundi and the sacrificed animal was transformed into a messenger, connecting man and deity.

Rezumat: Acumularea informațiilor arheologice referitoare la complexele tumulare timpurii din nordul și nord-vestul Mării Negre, din ultimele șase decenii, a dus la o creștere a cantității de vestigii și a modului de interpretare ale acestora. S-a observat că arhitectura unor tumuli timpurii include la nivelul antic de călcare, construcții din lemn tratate în istoriografie drept complexe de cult. În studiul de față am repertoriat nouă descoperiri de acest tip, dintre care cinci în nord-vestul Mării Negre, trei în bazinul Bugului și un complex în nordul mării Azov în bazinul râului Molocinaia. Istoricul interpretărilor acestor descoperiri sunt prezentate în ordine cronologică, astfel încât poate fi urmărită evoluția propunerilor de reconstituire a funcționalității acestora. Construcțiile din pari de la baza tumulilor au fost privite drept amenajări de cult. Ulterior, mai concret, diverși autori le-au interpretat drept reminiscențe ale unor culte a totemului, întruchiparea modelului orizontal și vertical al lumii sau chiar repere astronomice. Cronologic aceste descoperiri se plasează în prima jumătate a mil. IV a. Chr. și au fost documentate în nord-vestul Mării Negre ele fiind puse în legătură cu tradiția timpurie de edificare a tumulilor de către purtătorii culturii Cernavodă I (vestigiile de tip Hadjider). Încercarea de a reconstitui asemenea structuri de cult și a ritualurilor asociate acestora este un demers dificil, din cauza urmelor materiale insuficiente pentru a discuta certitudini. Este posibil ca amenajările din pari să reflecte o replicare a unor structuri casnice folosite în timpul vieții, menite să însoțească defunctul pe lumea cealaltă. Totodată, parul ca element al cultului își găsește numeroase referiri în vedele indiene unde apare drept – stâlp al sacrificiului. Astfel, stâlpul are și o dimensiune cosmogonică reprezentând veriga care unește cerul cu pământul. Conform vedelor, de stâlp se

* Agenția Națională Arheologică, Chișinău, str. Mihai Eminescu 50; Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, Suceava, Str. Universității 13; sergiupopovici1986@gmail.com.

** Muzeul Județean Botoșani, Botoșani, str. Unirii 15; adelakovacs.museum@gmail.com.

legau animalele sacrificate în timpul procesiunilor religioase. Astfel stâlpul sacrificiului devenea un fel de Axis mundi iar animalul sacrificat obținea calitățile mesagerului făcând legătura dintre om și zeitate.

Keywords: Tumuli, cult complex, Eneolithic.

Cuvinte cheie: tumul, complex de cult, eneolitic.

Acumularea informațiilor arheologice referitoare la complexe tumulare timpurii din nordul și nord-vestul Mării Negre, din ultimele șase decenii, a dus la o creștere a cantității de vestigii și a modului de interpretare ale acestora. A fost observată răspândirea relativ uniformă în tot spațiul nord-pontic a unor complexe funerare care stratigrafic precedau apariția mormintelor culturii Iamnaia în tumuli. Spre deosebire de ultimele, varietatea enormă a prezentărilor de date cu privire la tradițiile funerare și dinamica acestora, a condus spre conturarea unor elemente distinctive și, inevitabil, la fracționarea cronologică a acestora, unele încercări fiind pe deplin justificate. Spre deosebire de complexe Iamnaia răspândite în nordul Mării Negre și caracterizate printr-o unificare globală a tradițiilor funerare, descoperirile mai timpurii se prezintă drept un amalgam complicat, format din elemente de cult funerar specifice populațiilor sedentare de agricultori, alături de cele aparținând comunităților mobile de păstori. Poziția defunților, gropile sepulcrale, construcțiile adiacente de tipul ringurilor și șanțurilor circulare, formele complicate ale mantalelor primare, toate acestea oferă particularități aparte amenajărilor pe care le discutăm. Mai mult, într-o serie de tumuli timpurii, la nivelul antic de călcare, au fost documentate construcții interpretate drept complexe de cult. În studiul de față vom aborda acest subiect, al amenajărilor de la baza tumulilor constând într-o serie de gropi de par.

◆ Repertoriu

1. Crasnoe, raionul Grigoriopol, Republica Moldova. Grup format din 11 tumuli, amplasat pe un platou la sud și sud-vest de localitate, a fost cercetat în anul 1983 de către E.V. Iarovoi și N.L. Serova (H.A. Серова, E.B. Яровой 1987, p. 8-87).

Tumulul nr. 9 situat în partea sudică a grupului, avea înălțimea păstrată calculată de la nivelul antic de călcare de 4,8 m, diametrul de 50 m. Corpul tumulului, conform observațiilor autorilor cercetării, s-a format în cinci orizonturi de construcție, puse în legătură cu opt grupuri cultural-cronologice de înmormântări. Mantaua inițială a tumulului a fost ridicată deasupra mormântului nr. 16. Poalele mantalei primare au fost acoperite de o platformă circulară de pietre de calcar dispuse compact. Totodată, mantaua a fost înconjurată de un șanț cu deschidere în partea sud-vestică, trapezoidal în profil, având diametrul de 12,5 m, lățime în partea superioară 2,8-3,1 m, lățimea fundului 1,8 m.

Mormântul primar nr. 16 a fost distrus în vechime. Avea forma gropii dreptunghiulară în plan și colțurile rotunjite. Dimensiuni: lungime 1,6 m, lățime 0,95 m, adâncimea de la nivelul de surprindere 0,4 m. Oasele defunctului, având urme de ocră pe suprafață, se aflau dispuse haotic alăturat pereților gropii. Pe fundul gropii au fost surprinse urme de așternut vegetal.

Complexul de cult se află în zona centrală a spațiului înconjurat de șanț, la 1,8 m est de mormântul primar. A fost compus din șapte gropi, șase dintre ele formând în plan un triunghi neregulat cu laturile de 1,4, 0,9 și 0,6 m. Gropile aveau în interior resturile unor pari de lemn. Înălțimea parilor, surprinsă inclusiv într-unul dintre profilele stratigrafice ale tumulului, ajungea la 1,9 m, partea superioară având urme de ardere. În umplutura gropilor de pari se

aflau fragmente de lemn carbonizat. Printre gropile de par nr. 1-6 se aflau mai multe pietre cu urme de ardere, iar gropile nr. 1-2 și 4-5 au fost unite prin câte un șanț cu adâncimea de până la 0,4 m. Groapa nr. 7 se deosebea de restul gropilor prin lipsa parului de lemn și umplutura sa. Acest complex avea diametrul de 0,7 m și adâncimea de la nivelul de surprindere de 0,4 m. Umplutura consta din sol compact cu urme de ardere în care se întâlneau din abundență cărbune de lemn și câteva fragmente de oase calcinate de animale. Pe fundul gropii se aflau fragmente de cranii cu urme de ardere a doi indivizi din specia *Capra hircus* (fig. 2).

2. Sărăteni, raionul Hâncești, Republica Moldova. Șase tumuli amplasați pe direcția nord-sud, de-a lungul marginii abrupte ale unui platou care se înalță deasupra râului Prut, au fost cercetați în anul 1988 de către T.I. Demcenco (O. Levițki *et alii* 1996, p. 21-58).

Tumulul nr. 1 avea înălțimea de 2 m și diametrul de 25 m. A fost compus din trei mantale. Movila primară având dimensiunile: diametrul 10 m, înălțimea 0,75 m, fiind ridicată deasupra mormintelor nr. 7 și nr. 14. În jurul acestor morminte a fost amenajat un șanț de formă circulară neregulată cu pereții drepți și fundul albiat. Construcția, cu diametrul de 15-17 m și adâncimea de 1,2 m de la nivelul antic de călcare, avea o deschidere de 4 m lungime în partea de sud-vest. Totodată, periferia primei mantale a fost acoperită de o platformă circulară de pietre conservată în diverse porțiuni.

Mormântul nr. 7 a fost identificat în zona centrală a tumulului, având groapa de formă ovală orientată pe axa est-vest cu dimensiunile: lungimea 1,48 m, lățimea 1,14 m, adâncimea 0,25 m. Defunctul depus în poziție chircită pe partea stângă și orientat cu craniul spre est, avea urme de ocră pe suprafața oaselor, cu precădere pe craniu și oasele membrelor. Fundul gropii funerare a fost presărat cu pulbere calcaroasă deasupra căreia era depus un așternut vegetal. Inventarul mormântului este compus din diverse piese de podoabă printre care o verigă circulară lucrată dintr-o placă de aur având capetele apropiate.

Mormântul nr. 14, distrus în vechime, avea forma gropii ovală, neregulată, cu dimensiunile în partea superioară: lungime 2,43 m, lățimea 1,57 m. Adâncimea maximă a gropii era de 1,62 m. Resturi scheletice umane nu au fost identificate. În umplutura gropii se găseau câteva fragmente ceramice având ca degresant cochilii pisate.

Complexul de cult se află în zona nord-estică a spațiului înconjurat de șanț, la 2 m nord-est de mormântul nr. 14. Este alcătuit din trei gropi, una dintre ele având în interior resturile unui par de lemn. Primele două gropi, circulare în plan, cuprindeau în umplutură cenușă, resturi de lemn carbonizat și oase calcinate de animale. În spațiul dintre aceste două gropi și groapa de stâlp se aflau pietre de calcar de mici dimensiuni nefasonate (fig. 3/2).

3. Cimișlia, raionul Cimișlia, Republica Moldova. Grup tumular situat pe prima terasă a malului stâng al râului Cogâlnic, din componența căruia în anul 2015 a fost cercetat un tumul de către S. Popovici și I. Ciobanu (S. Popovici *et alii* 2016, p. 19-28).

Tumulul nr. 8, situat în partea sudică a grupului, avea înălțimea păstrată calculată de la nivelul antic de călcare de 0,6 m, diametrul de 30 m. Mantaua inițială a fost ridicată deasupra mormântului primar nr. 3, fiind compusă din sol argilos, excavat din șanț. Poalele mantalei primare au fost acoperite de o platformă circulară de pietre de calcar. Șanțul circular cu deschidere în partea sud-vestică, avea forma trapezoidală în secțiune și diametrul maxim de 26 m.

Mormântul nr. 3 puternic afectat în vechime, se afla în zona centrală delimitată de șanț. Groapa, trapezoidală în plan, a fost prevăzută la peretele nord-vestic cu treaptă. Dimensiunile gropii: lungimea 3,5 m, lățimea maximă 2,8 m, adâncimea maximă de la nivelul surprinderii

0,38 m. Umplutura gropii consta dintr-un sol amestecat brun-gălbui și fragmente de lemn care formau în vechime acoperișul gropii și mai multe fragmente de lemn carbonizat, depistate cu precădere în partea sudică a complexului. Oasele răvășite ale defunctului se găseau la adâncimi diferite, o concentrare mai mare a acestora fiind în partea centrală și cea vestică a mormântului.

Complexul de cult a fost identificat la 1 m est de groapa mormântului primar, fiind alcătuit din șase gropi, săpate în nivelul antic de călcare și grupate câte trei în două șiruri paralele, formând în plan un dreptunghi (2,1 × 1,5 m). În interiorul gropilor nr. 2–5 au fost semnalați pari de lemn, iar în partea inferioară a umpluturii acestora se găseau resturi de lemn carbonizat. Pentru o mai bună fixare a parilor în gropile nr. 2 și 3 au fost depuse pietre de calcar (fig. 4; 10/1-4).

4. Cazaclia, UTA Găgăuzia, Republica Moldova. Grup tumular situat pe malul stâng al râului Ialpug între localitățile Cazaclia și Taraclia a fost cercetat în anii 1984-1986 de către S.M. Agulnikov, I.V. Manzura, E.N. Savași, A.I. Circov. Pentru lucrarea de față prezintă interes tumulul nr. 3 cercetat în anul 1984 la sud-vest de localitatea Cazaclia (И.В. Манзюра 1984, p. 384-385; E. Сава *et alii* 2019, p. 110-121).

Tumulul nr. 3 avea în plan forma circulară fiind compus din cinci mantale puse în legătură cu cel puțin patru grupuri cultural-cronologice de înmormântări. Mantaua inițială ridicată deasupra mormântului primar nr. 15 avea diametrul de 19,5 m. Corpul mantalei a fost alcătuit din sol negricios, partea superioară a acesteia fiind acoperită de un strat de sol gălbui argilos. Pe alocuri, deasupra primei mantale au fost surprinse urmele unui strat de pietre așternute. Totodată, mantaua primară a fost înconjurată de un ring format din plăci de piatră. În jurul acestuia a fost săpat un șanț cu diametrul maxim de 32 m și cu o intrare lată de 5 m amenajată în partea estică.

Mormântul nr. 15, distrus în vechime, avea camera funerară de formă ovală orientată vest-est cu dimensiunile: lungime 1,6 m; lățime 1,25 m; adâncime 1,3 m. Alăturat camerei funerare pe nivelul antic de călcare s-au păstrat câteva bârne de lemn ale acoperișului gropii. Pe fundul gropii mai aproape de peretele sudic se aflau oasele scheletului uman dispuse în poziție ne-anatomică. Suprafața oaselor a fost acoperită cu ocră.

Complexul de cult se afla la cca 3 m est de camera funerară a mormântului nr. 15. Construcția, amenajată în nivelul antic de călcare a fost alcătuită din patru gropi de par. În plan, construcția marchează un dreptunghi, întins de la vest spre est cu dimensiunile 1,4 × 0,9 m. Gropile de par aveau diametrul de 0,4 m. În fiecare groapă au fost surprinse urme ale stâlpilor de lemn având lungimea păstrată de până la 1,3 m și grosimea de 0,3 m. Între pereții gropilor și stâlpi se aflau pietre de fixare (fig. 3/1).

5. Kubei, raionul Bolgrad, reg. Odesa, Ucraina. Tumulul nr. 1 se află la 4,8 km sud de localitate, pe marginea unui platou al malului stâng al râului Carasulac ce se varsă în lacul Ialpug. Necropola de la Kubei a fost cercetată în anii 1986-1987 de către L.V. Subbotin și M.M. Fokeev (Л.В. Субботин 2001, p. 160-167).

Tumulul nr. 1 circular în plan, avea diametrul de 39 m și înălțimea calculată de la nivelul antic de călcare de 1,5 m. Corpul movei a fost format din trei mantale, cea primară fiind ridicată deasupra mormintelor nr. 3 și nr. 15, mantalele ulterioare fiind puse în legătură cu mormintele culturii Iamnaia. Mantaua inițială a fost înconjurată de un ring din plăci de gresie cu înălțimi care variază între 0,4 și 1 m. Partea lor superioară era împrejmuată pe o suprafață cu lățimea de 1,5 m cu un strat de pietre de mici dimensiuni. În jurul construcției a fost săpat

un șanț circular cu diametrul maxim de 28,5 m având în profil forma trapezoidală și adâncimea ce varia în diverse sectoare între 1 și 1,5 m.

Mormântul nr. 3, distrus în vechime, avea forma gropii dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Dimensiuni: lungime 1,45 m, lățime 1,1 m, adâncime 1 m. În umplutura gropii se aflau fragmente scheletice umane, lemn carbonizat și resturi de la rogojina de pe fundul gropii.

Mormântul nr. 15, distrus în vechime, avea în plan forma ovală cu dimensiunile: lungime 1,3 m, lățime 1,15 m, adâncime 1,04 m. Oasele defunctului se aflau depuse în poziție ne-anatomică alăturat peretelui estic al gropii. Pe ose se aflau urme de ocră. În zona centrală a fundului gropii a fost surprins un strat argilos de culoare verzuie.

Complexul de cult a fost descoperit la 1,3 m est de mormintele nr. 3 și 15. Construcția, formată din cinci gropi de pari aranjate asimetric, a fost săpată de la nivelul antic de călcare. Gropile de par aveau în plan forma circulară, cu diametrul de 40-50 cm și adâncimea de până la 60 cm. Diametrul păstrat al stâlpilor era de 10-18 cm. Inițial, resturile parilor de lemn au fost semnalate în corpul primei mantale, la cca 0,4 m mai sus de stratul antic de călcare. Între pereții gropilor și stâlpi se aflau pietre de fixare (fig. 5; 9/1-2).

6. Stari Kodaky, raionul Dneprovsk, reg. Dnepropetrovsk, Ucraina. Tumulul „*Storojeva Mogila*”, se afla la 18 km sud de orașul Dnepropetrovsk și la 3 km vest de localitatea Stari Kodaky. Situl a fost cercetat prin săpături de salvare în anul 1949 de către A.I. Terenojkin. Prima manta a tumulului a fost ridicată deasupra mormântului nr. 1 fiind înconjurată de un ring de piatră de granit cu diametrul de 6 m. Construcția ringului este alcătuită din 2-3 rânduri de pietre, lățimea acestuia fiind de 0,3-0,4 m. În zona sudică și sud-vestică a ringului pietrele lipseau (O.I. Тереножкин 1951, p. 183-186).

Mormântul nr. 1, amplasat în centrul spațiului delimitat de ring, avea forma gropii ovală neregulată, peretele sudic și estic fiind drepti. Dimensiunile camerei funerare: lungime 1,2 m, lățime 0,58 m, adâncime 0,7 m. Deasupra camerei funerare au fost surprinse resturile bânelor de lemn de la acoperiș. Defunctul a fost depus în poziție chircită pe spate, orientat cu craniul spre nord-est. Măinile erau întinse de-a lungul corpului, picioarele au fost căzute spre dreapta. Alăturat brațului stâng se afla un bulgăre turtit de ocră iar lângă membrele inferioare se afla dintele unui individ din specia *Caprinae*. Pe suprafața unor oase au fost evidențiate urme de ocră. O porțiune din fundul gropii a fost acoperită de cenușă, iar în alte părți, pe alocuri, s-a observat cărbune de lemn.

Complexul de cult. Format dintr-o singură groapă de par amplasată în centrul deschiderii ringului, în zona unde pietrele lipseau, la 1,5 m sud-vest de mormântul nr. 1. Groapa de par de formă circulară în plan avea diametrul de 0,5 m și adâncimea de 0,6 m, în interiorul ei s-a păstrat partea inferioară a stâlpului de lemn cu grosimea de 22 cm (fig. 6).

7. Shevchenkove (Shachter), raionul Nikopol, reg. Dnepropetrovsk, Ucraina. Doi tumuli amplasați pe prima terasă al malului stâng al râului Solenaia la 500 m est de cătunul Shevchenkove (Shachter), au fost cercetați prin săpături de salvare în anul 2003 de către L.A. Chernyh (Л.А. Черных, М.Н. Дарган 2014, p. 76).

Tumulul nr. 29 ridicat deasupra unei necropole plane eneolitice timpurii, avea 4,5 m înălțime și un diametru de 51 m. În profilele stratigrafice ale tumulului au fost observate șapte etape de edificare a movilei. Mantaua primară a fost ridicată deasupra mormântului nr. 22. Anterior realizării mormântului s-a făcut amenajarea unui spațiu circular în jurul acestuia prin înlăturarea stratului de vegetație. Diametrul lui ajungea la cca 12 m. Probabil acest spațiu a fost înconjurat de un șanț circular, urmele lui fiind surprinse într-unul dintre profilele

stratigrafice, având 0,6 m lăţime şi 0,5 m adâncime. În jurul camerei funerare a fost realizat un ring circular din piatră cu diametrul extern de 6,6 m.

Mormântul nr. 22, amplasat în zona centrală a spaţiului delimitat de ring, avea forma gropii trapezoidală în plan cu colţurile rotunjite, fiind orientată est-vest. Dimensiunile camerei funerare: lungime 1,53 m, lăţime 0,75–0,95 m, adâncimea 0,7 m. Defunctul depus în poziţie chircită pe spate, picioarele căzute lateral. Măinile îndoite au fost depuse pe bazin. Pe suprafaţa oaselor scheletului a fost surprins un strat de ocru de nuanţă vişinie, pe alocuri grosimea acestuia fiind de cca. 1 cm. Ocru de aceeaşi nuanţă cromatică acoperea fundul gropii; sub acest strat se aflau resturile de rogojină.

Complexul de cult a fost amenajat la sud-est de mantaua primară a tumulului. Este compus din nouă gropi de par dispuse în trei rânduri a câte trei gropi în fiecare, distanţa dintre gropi fiind de 2 m. În plan, gropile de par formau o formă patrulateră, respectiv un pătrat cu dimensiunile 6,5 × 6,5 m. Colţul nord-vestic al construcţiei se afla la 1,6 m de sectorul sud-estic al primei mantale. Gropile de par aveau în plan forma circulară cu diametrul în partea superioară între 0,7 şi 0,9 m şi adâncimi între 1,2 şi 1,4 m. În pereţii jumătăţii inferioare a gropilor au fost amenajate trepte cu înălţimea calculată de la fundul gropii de 0,5–0,9 m. În fiecare groapă au fost surprinse resturile carbonizate ale stâlpilor de lemn, având grosimea de cca 0,3 m. În umplutura gropilor în afară de pietre de fixare se aflau în proporţii diferite: cenuşă, cărbune de lemn şi oase calcinate. Resturile oaselor calcinate au fost determinate ca fiind de *Bos taurus* (fig. 7).

8. Nikopol, raionul Nikopol, reg. Dnepropetrovsk, Ucraina. Grup tumular amplasat pe terasa înaltă a malului drept al râului Nipru, la extremitatea estică a oraşului Nikopol, a fost cercetat în anul 1986 de către L.N. Churilova şi E.V. Nor (Yu. Rassamakin 2004, p. 49).

Tumulul nr. 2 "Kuklina Mogila" la momentul cercetării movila avea înălţimea de 4,3 m de la nivelul antic de călcare şi diametrul de 38 m. Mantaua primară ridicată deasupra mormântului nr. 4 avea înălţimea maximă de 2 m şi diametrul de 19 m. Mantaua era înconjurată de un ring de piatră, stratul inferior fiind format din plăci dreptunghiulare dispuse vertical cu înclinare spre exterior. Deasupra acestora, în 4–6 rânduri au fost dispuse pietre de forme şi dimensiuni diverse. În procesul aplatizării, poalele mantalei au acoperit ringul şi o parte din complexul de cult.

Mormântul nr. 4, amplasat în zona centrală delimitată de ring, avea în plan forma dreptunghiulară a gropii cu colţurile puternic rotunjite. Dimensiunile camerei funerare: lungime 2 m, lăţime 1,3 m, adâncimea de la nivelul antic de călcare 0,62 m. Oasele defunctului, puternic afectate în vechime, se aflau alăturate peretelui nordic al gropii. Suprafaţa oaselor a fost slab acoperită de ocru. Două pete de ocru au fost surprinse în colţul sudic al camerei funerare. În colţul nordic al gropii se afla o piatră de granit cu laturile tocite, având dimensiunile: 0,15 × 0,18 × 0,18 m.

Complexul de cult se afla în partea sudică a ringului de piatră. A fost surprins la nivelul antic de călcare fiind format din 17 gropi. O parte dintre acestea (15) formau în plan un pătrat cu dimensiunile 1,4 × 1,4 m; alte două se aflau în centrul chenarului. Gropile aveau forma circulară în plan, diametrul lor fiind de 0,5–0,6 m, adâncimea de 0,6 m de la nivelul antic de călcare. Pe acest nivel, în partea superioară a pereţilor gropilor se aflau dispuse pietre de mici dimensiuni, din care o parte au căzut în interior. Resturile stâlpilor de lemn au fost surprinse în interiorul a cinci gropi, având grosimea de 0,2 m, fiind adâncite în partea inferioară a gropilor la 0,1 m. În umplutura tuturor gropilor se găseau fragmente de cărbune de lemn şi oase calcinate. În umplutura unei gropi se afla fragmentul unui craniu de cal(?). Pe întreaga

suprafață a complexului de cult și mai ales în partea nordică a fost descoperită o cantitate însemnată de fragmente ceramice, cochilii de scoici *Unio* și oase de animale.

În cadrul limitelor construcției, în colțul nord-estic, pe stratul antic de călcare se afla o placă de granit cu laturile prelucrate, având forma ovală neregulată. Sub această placă, la adâncimea de 0,4 m de la nivelul antic de călcare se afla partea superioară a unui schelet de subadult depus pe spate și orientat cu craniul spre vest. Oasele defunctului erau acoperite cu ocru (fig. 6/2).

9. Novopilivka, raionul Melitopol, reg. Zaporojie, Ucraina. Grupul tumular Akkermen I situat la nord de localitatea Novopilivka pe malul stâng al râului Molocinaia a fost format dintr-un lanț de tumuli înșirați dinspre nord spre sud. În anul 1952, din componența grupului au fost cercetate cinci movile de către V.A. Iliinskaia (М.А. Вязьмитина et alii 1960, p. 111-117).

Tumulul nr. 14 avea înălțimea păstrată de 2,6 m și diametrul de 40 m. Pentru construirea mantalei de deasupra mormântului nr. 14 a fost utilizat un sol argilos de culoare gălbuie. Acesta a avut diametrul de cca 18-20 m și înălțimea de 1,9 m. Poalele mantalei primare au fost întărite de un ring de pietre de gresie și calcar. Diametrul ringului era de 18-20 m. În zona delimitată de ring, pe suprafața antică de calcare, spre sud-est de mormântul nr. 14, au fost găsite urmele unui rug format din cenușă, cărbune de lemn și oase calcinate de animale. În partea sudică a ringului de piatră, pe una dintre lespezi se aflau depuse oase umane: două femururi, o tibie și o mandibulă zdrobită. Tot pe nivelul antic de călcare, în partea estică a ringului, dar în afara spațiului delimitat de acesta, a fost descoperită o cantitate însemnată de dinți de vită mare cornută.

Mormântul nr. 14 amenajat în cistă de piatră, se afla în zona centrală a spațiului circular delimitat de ring. Cista din piatră, orientată nord-est – sud-vest, a fost amenajată din plăci de gresie de formă dreptunghiulară. Laturile exterioare ale cistei de piatră au fost vopsite cu ocru roșu. În umplutura cistei se găseau resturi lemnoase probabil de la acoperiș, o mandibulă de vită mică cornută și alte oase de animale. Scheletul defunctului a fost distrus în vechime și o concentrare mai mare de oase se găsea alăturat peretelui sud-vestic al cistei.

Complexul de cult se afla în apropierea sectorului nord-estic al ringului de piatră. Aici, pe nivelul antic de călcare s-a observat o porțiune de sol arsă la roșu cu dimensiunile 0,5×0,6 m, în proximitatea căreia se aflau cinci gropi de par, fiecare marcată prin câte-o amenajare circulară din piatră. Patru dintre gropi au fost dispuse într-un rând pe direcția nord-est – sud-vest, a cincea fiind mai aproape de ring și împreună cu stratul de arsură forma un al doilea șir. Diametrul gropilor varia între 0,2 și 0,25 m, adâncimea nu depășea 0,3 m. În interiorul a patru gropi s-au păstrat resturile stâlpilor de lemn având grosimea de 0,2 m. În două gropi, pe lângă resturile lemnoase ale stâlpilor se afla câte un dinte de vită (fig. 8).

În acest repertoriu ar putea fi adăugat și tumulul de la **Borovkovka** (raionul Verhnodniprovsk, reg. Dnipropetrovsk) studiat în anul 1991 de către I.F. Kovaliova și V.N. Șalobudov. Aici, sub mantaua târzie a tumulului au fost identificate trei gropi cu urme de pari. Însă, autorii investigațiilor consemnează că semnificația acestor amenajări nu este clară, iar legătura dintre ele și orizonturile culturale primare eneolitice ale tumulului nu a fost stabilită (И.Ф. Ковалева, В.Н. Шалобудов 1992, p. 108).

◆ Un istoric al interpretărilor

Cea mai timpurie descoperire a unei amenajări verticale de pari la baza unui tumul a fost înregistrată în 1949 de către A.I. Terenokhin la Stari Kodaky. Odată cu publicarea rezultatelor cercetărilor, autorul constata prezența deloc întâmplătoare a parului de lemn în cadrul primului orizont cultural-cronologic al tumulului, însă fără a trasa o legătură directă dintre ritul de înmormântare a complexului primar și parul de lemn (O.I. Тереножкин 1951, p. 183-186). Un timp îndelungat asemenea descoperiri nu au fost înregistrate, până când în anul 1983, E.V. Iarovoi a identificat la Crasnoe pe malul stâng al Nistrului, un complex de cult ce urma să devină unul de referință pentru descoperirile ulterioare. Autorul constata amenajarea acestuia în stratul antic de călcare de sub prima manta, parii fiind stabilizați în gropi cu ajutorul pietrelor. Oasele calcinate de animale descoperite într-una dintre gropi, au fost puse pe seama oficierei unor ritualuri religioase legate de sacrificare. Mai mult, autorul este de părere că partea superioară a parilor se înălța deasupra primei mantale, fiind și la acest nivel întărită cu pietre ce purtau urme de ardere. Cele din urmă formau o platformă peste care se aprindeau ruguri. Astfel, complexul dat, în viziunea lui E.V. Iarovoi, era construit în scopuri rituale și stătea în legătură directă cu mormântul primar, fiind un sanctuar eneolitic ce a funcționat o perioadă oarecare în partea superioară a tumulului (Н.А. Серова, Е.В. Яровой 1987, p. 122). Tezele enunțate au fost dezvoltate ulterior (Е.В. Яровой 1990, p. 56) și în jurul anului 2000 autorul propune un repertoriu constând din cinci descoperiri de acest tip printre care și informația despre resturile unui par de lemn descoperite în tumulul de la Tochile Răducani (Е.В. Яровой 2000). Acest tumul însă rămâne inedit iar informația despre prezența aici a unui par de lemn, lipsește din raportul de cercetare (Е.В. Яровой, С.И. Курчатов 1986). Autorul nota că partea superioară a parilor de lemn putea fi sculptată cu diverse motive, pentru a le da funcții totemice protectoare (Н.А. Серова, Е.В. Яровой 1987, p. 124-125).

Mormintele din orizontul cronologic căruia iau fost atribuite și respectivele complexe de cult, au fost datate în perioada eneolitică și încadrate în grupul II de înmormântări – Hadjider-Jivotilovka (Е.В. Яровой 2000, p. 286-299). O viziune asemănătoare împărtășea și L.V. Subbotin cu referire la complexul de cult descoperit în necropola de la Kubei. Considerând descoperirea de la Crasnoe ca fiind una dintre cele mai apropiate analogii celei de la Kubei, autorul constată existența unor principii stricte de organizare a spațiului destinat complexelor de cult. Asemănările denotă universalitatea viziunilor asupra sacrului și posibila reflectare în planul construcțiilor a unei constelații, eventual venerată de către comunitățile de păstori (А.В. Субботин 2001, p. 160-167). Luând în considerație datele publicate ale complexului de la Crasnoe, Т.М. Potemkina propune un model îndelungat de funcționare a sanctuarului respectiv, care întruchipa modelul orizontal și vertical al lumii. S-a presupus legătura dintre pari cu diverse repere astronomice care marcau axa de bază ale unui imaginar spațiu sacru (Т.М. Потемкина 2004, p. 224). Autoarea a enunțat concluzii asemănătoare și pentru tumulul de la Revova (Т.М. Потемкина, С.В. Иванова, 2005, p. 159-161) și Usatovo I/4 (Т.М. Потемкина 2011, p. 212-219), ambii situați în nord-vestul Mării Negre. Fără a pune la îndoială funcționalitatea acestor tipuri de amenajări, Yu. Rassamakin în repertoriul complexelor funerare timpurii, le tratează drept complexe de cult și este primul care propune ca descoperirea parului de lemn de la Stari Kodaky să fie studiată din perspectiva unei amenajări de cult (Yu. Rassamakin 2004, p. 91). În general, majoritatea opiniilor referitoare la acest subiect au fost enunțate odată cu publicarea unor noi date ce conțineau asemenea informații. Este și cazul tumulului nr. 29 de la Shevchenkove (Shachter). Complexul de cult de la baza tumulului, fiind unul cu totul deosebit, cu siguranță merită toată atenția de care s-a bucurat din partea autorilor cercetării. Subliniind raritatea depistării unor asemenea

construcții și specificitatea fiecăreia dintre ele, autorii propun și un model de reconstituire a complexului de cult de la Shevchenkove (Shachter). Faptul că parii de lemn au fost bine stabilizați în gropi, denotă în viziunea lor, necesitatea atârării unor greutatea în partea superioară a acestora, astfel încât parul să-și poată menține poziția verticală. Resturile păstrate din parii de lemn, având urme de ardere, iar în preajma acestora, în gropi, fiind observate oase calcinate de animale, fiecare denotă în viziunea autorilor că în vârful lor au fost plasate corpurile unor animale sacrificate, iar parii se incendiau. Astfel, odată cu arderea parilor, se realiza trecerea „jertfei” din lumea supranaturală în cea subterană. Totodată, s-a presupus că perioada funcționării complexului de cult a fost una limitată strict la timpul procesiunii funerare a complexului primar și nu reprezenta un sanctuar cu o funcționalitate de durată (Л.А. Черных, М.Н. Дарган 2014, p. 275). O altă interpretare legată de astfel de amenajări a fost lansată de către S.V. Ivanova. Cercetătoarea, analizând tumuli cu amenajări de cult, atrage atenția asupra absenței solului aruncat din jurul complexelor funerare primare și a faptului că mormintele sunt grav afectate. În viziunea ei, mormintele din preajma amenajărilor de cult sunt de fapt plane și împreună cu alte descoperiri asociate, formează un ansamblu. Acestea, probabil sunt apropiate grupului Suvorovo și binecunoscutelor descoperiri eneolitice cu caracter plan de la Giurgiulești, Casimcea, Căinari, Suvorovo etc. În asemenea condiții, mantalele tratate de către autorii săpăturilor drept primare și ridicate deasupra mormintelor și amenajărilor din pari, sunt edificate mult mai târziu, abia în perioada timpurie a epocii bronzului (С.В. Иванова 2018, p. 49-56).

◆ Nord-vestul Mării Negre – problema mormintelor eneolitice primare distruse

În ultimii 60 de ani, în zona de câmpie care corespunde spațiului nord-vest pontic, au fost studiate o serie de complexe tumulare în care mormântul primar a fost puternic afectat iar osemintele defuncțiilor au fost identificate în poziții ne-anatomice. S-a observat că respectivele complexe ocupă poziții primare în tumuli. Totodată, orizontul timpuriu de edificare a complexelor primare este asociat deseori cu ringuri de piatră amenajate peste poalele mantalei și cu șanțuri circulare care le înconjoară. Mai rar, alături de mormintele au fost identificate complexe de cult. Șanțurile circulare sunt frecvent prevăzute cu deschidere în sectorul de vest sau sud-vest. Asemenea asocieri sunt cunoscute la: Belolesie 11/11 (Л.В. Субботин *et alii* 1998, p. 105-113), Bogatoe 1/3 (И.А. Алексеева 1992, p. 45), Crasnoe 9/16 (Н.Л. Серова, Е.В. Яровой 1987, p. 8-87), Cazaclia 3/15 (И.В. Манзур 1984, p. 384-385), Cimișlia 8/3 (S. Popovici *et alii* 2016, p. 19-28), Găvănoasa 3/3-4 (S. Agulnikov, V. Pașa 2008, p. 29-40), Gura Galbenei 2/13-14 (В.А. Дергачев 1973, p. 17-20), Hadjider „Kostjukova mogila” 6/1 (В.Г. Петренко 1989а, p. 114), Kubei 1/3, 15 (Л.В. Субботин 2001, p. 160-167), Liman 3А/53 (Л.В. Субботин, Г.Н. Тощев 2002, p. 26-56) etc. Grupul respectiv de înmormântări tumulare care se evidențiază prin mai multe trăsături comune ce permit încheierea acestora într-o tradiție culturală aparte, a primit inițial denumirea de Hadjider (В.Г. Петренко 1989, b p. 18-20). Mai târziu, aceste vestigii au fost tratate drept: *varianta basarabeană* a culturii Cernavodă I (I. Manzura 1993, p. 23-53), Hadjider-Cernavodă I (O. Levițki *et alii* 1996, p. 62) sau cultura Cernavodă I (И.В. Манзур 2013, p. 126-139).

Suntem conștienți că există anumite carențe în colectarea și corelarea datelor. Lipsa frecventă a inventarului, gradul de afectare a mormintelor, elementele de arhitectură tumulară răspândite practic în toată câmpia nord-pontică, determină atribuirea culturală dificilă a complexelor respective. Totuși, în cazurile în care orizontului primar îi aparțin două sau trei

înmormântări, dintre care una nu este afectată, poziția depunerii defunctului, inventarul, și alte indicii ne pot permite o atribuire culturală cel puțin la nivel ipotetic. Ca exemplu ne raportăm la două morminte primare ale tumulului nr. 1 de la Sărăteni unde mormântul primar nr. 14 a fost grav afectat în vechime. Alăturat, aparținând aceluiași orizont stratigrafic, se afla mormântul nr. 7, cu defunctul depus în poziție chircită. Peste ambele complexe a fost ridicată prima manta. Inventarul mormântului nr. 7 este reprezentat de mărgelile tubulare din os, pandantive ce imitau caninii reziduali de cerb și o verigă de aur cu capetele apropiate. În preajma complexelor date se află o amenajare din piatră din interiorul căreia provine un fragment de vas ceramic având în compoziția pastei cochilii de scoică pisată. Ceramică asemănătoare, însă cu suprafața exterioară decorată cu striuri, a fost descoperită în șanțurile tumulilor nr. 3 și 6 tot de la Sărăteni (O. Levițki *et alii* 1996, p. 21-30). Ceramică similară se mai găsea și în șanțurile tumulilor nr. 6 și 8 de la Cimișlia (S. Popovici *et alii* 2016, p. 19-22). Un alt exemplu îl constituie tumulul nr. 7 de la Joltyi Iar, a cărui manta primară la fel a fost ridicată deasupra a două morminte. Unul dintre acestea ce ocupa poziția centrală a fost grav afectat din vechime, altul situat în apropiere fiind păstrat intact. Defunctul mormântului respectiv a fost depus în poziție chircită pe partea stângă fiind orientat spre est. Ambele morminte conțineau vase din pastă în amestec cu scoică pisată fiind decorate cu ornament șnurat (Л.В. Субботин, В.Г. Петренко 1994, p. 93-104). Cu toate că inițial necropola tumulară de la Joltyi Iar a fost atribuită grupului Usatovo, unii cercetători o consideră mai timpurie (И.В. Манзура 2018, p. 46).

În ultimele două decenii, ceramică, cu analogii celei descoperită în tumulii la care ne-am referit, a fost identificată din abundență în nivelurile eneolitice a sitului Cartal din localitatea Orlovka la Dunărea de Jos și în necropola eneolitică din preajmă (И.В. Бруйко *et alii* 2003, p. 56-61; I. Bruyako *et alii* 2005, p. 14-16, И.В. Бруйко *et alii* 2006, p. 78-80). Descoperirile date vin să soluționeze cel puțin parțial problema atribuirii culturale a celor mai timpurii complexe tumulare din regiune. În speță, descoperirile din al doilea orizont al nivelului eneolitic al sitului Cartal, corespund cu vestigiile culturii Cernavodă I, răspândită în Dobrogea și Muntenia în prima jumătate a mil. IV a. Chr. În cuprinsul așezării și necropolei, pe lângă predominantă ceramică cu amestec de scoică pisată, au fost identificate și o serie de fragmente ceramice pictate ale culturii Cucuteni, faza B. Prezența ceramicii cucuteniene a fost observată și în alte situri ale culturii Cernavodă I (M. Vernescu 2013, p. 13-44). În nord-estul Munteniei trăsătura distinctivă a loturilor ceramice din așezările Cernavodă I, este dată de asocierea, în proporții echilibrate a fragmentelor recipientelor specifice mediului Cernavodă I și Cucuteni B (R. Munteanu 2017, p. 49). Ceramică de tradiție Cucuteni a fost identificată și în cele mai timpurii complexe tumulare din nord-vestul Mării Negre cum ar fi: Tudora (А.И. Мелюкова 1962, p. 74-83), Hadjider „Kostjukova mogila” 6/1 (В.Г. Петренко 1989a, p. 114, fig. 40, 5), Novocotovsc 1/8 (С.М. Агульников, Е.Н. Сава 2004, p. 174-180, fig. 88, 9) etc. Cu toate că atât aspectul exterior al realizării recipientelor, cât și decorul acestora le apropie de olăria fazei B a culturii Cucuteni, observăm caracterul rudimentar în realizarea lor, nespecifică siturilor Tripolie CI din nordul spațiului Pruto-Nistrean. Revenind în nord-estul Munteniei, Roxana Munteanu exclude posibilitatea importului ceramicii cucuteniene în mediul Cernavodă I, fiind de părere că: *„atunci când 40% din inventarul ceramic al unei așezări prezintă același set de trăsături tehnologice și stilistice, obiectele respective nu pot decât să fie produse ale comunităților locale”* (R. Munteanu 2017, p. 49). Deci, după cum se observă, pot fi trasate unele tendințe comune în ce privește olăria comunităților de păstori care au lăsat cele mai timpurii morminte tumulare și celor stabiliți la Cartal pe malul Dunării și în alte așezări Cernavodă I.

◆ Cronologie

După cum am menționat, orizonturile timpurii cărora le sunt asociate complexele de cult, stratigrafic preced mormintele comunităților care tradițional ocupă poziții primare în tumuli. Aici ne referim mai ales la complexele grupurilor Usatovo și Jivotilovka și la mormintele culturii Iamnaia. Reliefarea unui orizont de morminte tumulare timpurii din nord-vestul Mării Negre, care ar preceda stratigrafic toate culturile cu ritul tumular de înmormântare și care nu ar avea corespondențe cu descoperirile de tip Suvorovo, a fost făcută în urma descoperirii unor complexe cu ceramică pictată din faza târzie a etapei Cucuteni A–B2, dar mai ales Cucuteni B – Tripolie C1 și ceramicii cu scoică pisată în componența pastei. Acestora, li se mai adăugă și diverse elementele ale arhitecturii tumulare exemplificate mai sus, pe seama cărora este pusă apariția și răspândirea în câmpia nord-vest pontică a tradiției megalitice. Dacă pe baza ceramicii cucuteniene asociate respectivelor descoperiri este posibilă o încadrare cronologică prealabilă, atunci constatăm că datările ^{14}C existente nu pot oferi un tablou concludent. Cele două probe de lemn recoltate din stâlpii complexelor de cult de la Crasnoe (Лy-2455, 5180±30 BP) și Sărăteni (Лy-2454, 5140±40 BP) oferă datări apropiate (E.B. Яровой 2000, p. 152). În urma calibrării lor, în programul de calibrare OxCal v4. 3. 2, am obținut valorile: Crasnoe 9: 4036 – 3962 calBC (68,2%), Sărăteni 1: 3987 – 3816 calBC (68,2%). Pentru mormântul nr. 14/6 din necropola tumulară de la Semenovka a fost obținută o datare și mai timpurie: Ки-2165, 5400±60 BP, 4338-4084 calBC (68,2%) (B.Г. Петренко, Н.Н. Ковалюх 2003, p. 109). Din păcate, datarea ^{14}C a complexului eponim de la Hadjider I, nr. 6/4 se poziționează la mare distanță de cele menționate mai sus (Ki-9528, 3617-3349 BC), fapt cauzat probabil de o anomalie. Din alte două complexe, pentru care V.G. Petrenko propune încadrarea în orizontul „post-Stog” a mormintelor tumulare timpurii, provin următoarele date: Katarzhino nr. 1/10 - 4950±70BP, 3793-3655 BC (Ki-9523) și Koshary III, nr. 3/6 - 4720±80 BP, 3631-3377 BP (B.Г. Петренко, Н.Н. Ковалюх 2003, p. 107-109). Pentru amenajările primare ale tumulului 8 de la Cimișlia (morminte, complex de cult, șanț) au fost obținute șase datări radiocarbin. Toate probele (oase umane, oase de animale, lemn) au oferit datări cuprinse în intervalul de timp 4800-4600 calBC. Respectiv, atât mormântul primar, cât și complexul de cult împreună cu șanțul, au fost edificate în intervale apropiate de timp (S. Popovici, E. Kaiser 2020, p. 72-74). Tot în prima jumătate a mileniului IV a. Chr, autorii cercetărilor de la Orlovka datează nivelul de locuire Cernavodă I (B. Govedarica, I. Manzura 2015, p. 456). În linii mari, acestui segment cronologic îi corespunde apariția tradiției tumulare în nord-vestul Mării Negre, perioadă când apar cele mai timpurii complexe de cult atribuite comunităților mobile de păstori.

◆ Propuneri de reconstituire

Reconstituirea unor structuri de cult sau a ritualurilor asociate acestora este unul dintre cele mai dificile demersuri. Desigur că scopul construirii unor complexe de cult asociate mormintelor este cel de efectuare a ritualurilor funerare. Deslușirea obiceiurilor funerare, a ritualurilor dedicate unor defuncți, probabil importanți în rang în cadrul comunităților de unde aceștia provin, este un demers dificil din cauza urmelor materiale insuficiente pentru a avea certitudini. Activitățile de cult în aer liber pot lua numeroase forme, însă cele care lasă urme arheologice sunt totuși extrem de puține (E. Blake 2005, p. 114). Posibilitățile pe care le abordăm aici se corelează atât cu sociologia, cât și cu etnografia alături de antropologie.

Sanctualele funerare au un rol clar stabilit în ceea ce privește manifestarea pietății față de unii membri ai comunității. Structurile de acest tip în mai multe culturi și civilizații au fost

construite în directă legătură cu mormântul, fiind deseori percepute ca legătura dintre cei vii și antecesorii (B.A. Kipfer 2000, p. 124; E. Blake 2005, p. 109-110). Templele și spațiile de cult, sanctuarele în general, sunt replici ale Muntelui Cosmic. Nu doar tumulul care se înalță, dar și structura amplasată deasupra mormintelor reprezintă legătura dintre Cer și Pământ (M. Eliade 1995, p. 30). Uneori în aceste locuri dedicate fie apare imaginea unei divinități a lumii de dincolo, fie efigia decedatului, fie obiecte care să amintească despre defunct și viața acestuia (B.A. Kipfer 2000, p. 290).

Totuși, după cum am observat, structurile la care facem referire nu sunt atât de sofisticate precum cele documentate pentru perioade mai târzii. Urmele sunt perisabile în mare parte și doar după câteva elemente păstrate riscăm concluzii prea puțin fundamentate. Analizând informațiile referitoare la tumulii în care au fost identificate urme ale complexelor de cult descrise mai sus, propunem un model de reconstituire a unor posibile etape de edificare. Pornim de la premisa că în general ridicarea tumulilor era apanajul etajului social superior, astfel că momentele de comemorare sunt un eveniment important nu doar pentru familie, ci pentru întreaga comunitate. Riturile funerare au un scop social, respectiv cel de stabilire/restabilire ale unor situații sociale după dispariția individului din comunitate. Activitățile în cadru funerar au rolul de a facilita trecerea defunctului către un posibil „tărâm al strămoșilor”. Din perspectivă antropologică, trecerea în lumea de dincolo cuprinde trei etape, fiecare cu rituri specifice: separarea, perioadă limitată sau de tranziție și agregarea-revenirea la normalitate și restabilirea unor raporturi sociale noi (A. van Genneep 1996). Conform urmelor identificate, oficierea cultului funerar consta probabil din două etape distincte.

Prima etapă debuta odată cu identificarea spațiului dedicat oficierei cultului funerar. Atunci, de la nivelul de călcare se săpa groapa funerară în care se depunea defunctul. Alăturat gropii, deseori spre est de aceasta, se amenaja o construcție de cult formată din câțiva pari aranjați în poziție verticală. În gropi, parii erau stabiliizați cu ajutorul pietrelor. Dacă este să admitem că imediat plasării parilor în gropi se ridica prima manta, atunci necesitatea stabilizării acestora cu pietre dispare, corpul mantalei oferind o stabilitate bună pentru mai mult de jumătate din înălțimea parului. În acest fel putem presupune că pentru o perioadă a cărei durată este dificil de estimat, mormântul și sanctuarul funerar formau elementele separate ale unui ansamblu. Pe ce fel de reguli constructive se bazează structurile, este greu de descifrat, însă este plauzibil ca acestea să fi fost făcute după modelul unor construcții folosite de defuncții în timpul vieții lor. Replicarea pe lumea cealaltă a unor structuri casnice folosite în timpul vieții apare în mai multe societăți tradiționale și Mircea Eliade o pune pe seama construirii pentru lumea de apoi pe baza unui prototip deja cunoscut și familiar (M. Eliade 1995, p. 45). Nu putem exclude ca parii să fi avut o serie de textile, frajuri sau alte materiale perisabile, cu scopul de reconstituire a unor construcții ușoare de tip *iurtă* sau a elementelor din casele folosite în timpul vieții. Reținem și ideea lui Iarovoi cum că parii ar fi fost sculptați în partea superioară, reprezentând imagini totemice protectoare (E.B. Яровой 2000). Cu cât este mai complexă arhitectura de cult, cu atât mai complicate sunt ritualurile care se desfășoară (M.S. Midgley 2002, p. 218).

Ritualurile inițiale implică pregătirea corpului defunctului, precum ungerea, îmbrăcarea și amplasarea în mormânt, alături de diferite obiecte asociate. Imediat după înhumare este posibil să se fi oficiat ritualuri de comemorare și asta ar putea fi o explicație plauzibilă pentru diferitele resturi de ofrandă sau urme de cinerare, precum pământ ars, cenușă, ruguri, cărbuni, oase calcinate. În eneoliticul din Sicilia ritualurile funerare sunt

marcate prin vetre amplasate în apropierea înmormântărilor, gropi cu urme de sacrificii, cenușă, unelte, vase cu ocră, semințe, oase de animale arse (R. Leighton 1999, p. 96).

În demersul de reconstituire al unui ritual trebuie să luăm în calcul o serie de factori, dintre care spațiul și timpul sunt esențiale. Spațiul este clar delimitat de tumul ca loc stabilit deja anterior, al înmormântării, al trimiterii defunctului în lumea de dincolo. Edificarea unei structuri de cult, indiferent de forma și amplasarea acesteia reprezintă o repetare a cosmogoniei - imitarea lucrării zeilor pentru a le oferi o casă pe pământ și un canal de legătură între cei care intră în casa divinității și zeii nevăzuți. Omul religios își dorește ca sufletul să locuiască în lumea cealaltă într-o „lume divină”, având o casă precum „casa zeilor”, întruchipată de sanctuar (M. Eliade 1995, p. 48).

Timpul prin ritmicitatea sau prin repetarea unor rituri funerare ridică o întreagă discuție, fiindcă așa am putea explica prezența structurilor de tip sanctuar din pari asociate mormintelor. Trebuie să ne punem întrebarea nu doar asupra ritmului de oficiere a ritualurilor funerare dar și asupra numărului de participanți. Perimetrul fizic al structurii de cult poate să ofere deseori indicii asupra numărului de participanți aflați în același timp la desfășurarea unui eveniment, aspect important pentru înțelegerea relațiilor sociale (E. Blake 2005, p. 109). Luăm în calcul inclusiv faptul că nu toată comunitatea era prezentă concomitent pentru oficierea înmormântării. În acest caz este posibil ca o parte din comunitate să ajungă la locul de înmormântare după depunerea defunctului și astfel să participe la ritualuri cu o oarecare întârziere. Nu există o explicație concretă de ce mormintele prezintă oasele răvășite, însă în cazurile prezentate putem crede că acoperirea mormântului cu pământ putea să se fi petrecut mai târziu decât momentul depunerii în groapă. Întârzierea acoperirii mormântului este explicabilă dacă o parte a comunității ar ajunge la mormânt să vadă defunctul, să participe la ritualuri funerare în cinstea acestuia, după momentul morții. Ulterior, după descompunere, unele oase ar fi putut fi dezarticulate și reorganizate conform unor reguli greu de descifrat, altele ridicate și păstrate în comunitate în calitate de obiect apotropaic sau ca talisman. Preluarea bucăților de oseminte, a unei mici părți din scheletul strămoșului, poate avea implicații largi și interpretări numeroase, având în vedere diversele calități la care se raportează urmașul și pe care vrea să le preia, sau să le folosească. Legătura dintre oase cu duhurile familiale în spiritul cultului strămoșilor are un caracter universal. Urme de dezarticulare ale scheletului, uneori însoțite de rearanjarea oaselor în interiorul camerei funerare au fost documentate la Los Millares și El Barranquete, în Spania, datând din Eneolitic (R. Chapman 1990, p. 184-185).

Ceea ce putem afirma cu siguranță este legat de momentul edificării structurilor. Acestea se ridică în asociere cu mormântul și semnalizează în teren locul propriu-zis. Nu știm în schimb cât timp au fost acestea în uz și care este momentul exact în care acestea încetează să mai fie folosite, mai precis după cât timp nu se mai desfășoară ritualuri și sunt abandonate. Trebuie să ne punem întrebarea dacă nu cumva este plauzibil scenariul propus de Hamilakis în cazul tholos-urilor miceniene care sugerează că oasele dezarticulate ale defuncților au fost curățate de carne și adunate în grămadă. Alături de morminte se desfășurau festivități, dansuri, consum de narcotice. Toate activitățile care aveau loc la morminte erau determinate în procesul de rememorare ale defuncților, având funcții sociale clar stabilite (Y. Hamilakis 1988, p. 121-122).

A doua etapă a oficierei cultului începea cu săparea unui șanț circular în jurul mormântului. În acel moment camera funerară se acoperirea cu bârne de lemn. De obicei, șanțul era prevăzut cu deschidere în partea vestică. Trebuie să ne întrebăm de ce această regulă de deschidere la asfințit. Din punct de vedere simbolic vestul semnifică locul de ieșire al

soarelui, de moarte a lui, pentru a renaște la răsărit (J. Cooper 2004, p. 190) aspect care ar putea fi corelat cu ieșirea sufletului din trupul defunctului pe aceeași direcție și probabil cu același scop-cel al renașterii. Închiderea unei zone prin intermediul băncilor, șanțurilor și/sau palisadelor are o istorie îndelungată, dar interpretarea ei variază considerabil, de la cultură la cultură și în funcție de spațiu, astfel că nu avem o explicație universală pentru crearea incintelor simbolice sau funcționale (M.S. Midgley 2002, p. 218).

Pământul scos din șanț constituia baza mantalei care acoperea întreg spațiu înconjurat de șanț. În unele cazuri, poalele sau întreaga suprafață a mantalei se acopereau cu un strat de pietre. Terminarea edificării mantalei era marcată de un ospăț funerar care avea loc în zona deschiderii șanțului. Urme ale acestui ospăț au fost găsite la capetele șanțului, fiind deseori descoperite aglomerări de fragmente ceramice și oase de animale. Ne punem întrebarea dacă vasele ceramice nu au putut fi sparte chiar intenționat așa cum știm că se întâmplă în arealul altor culturi (M.S. Midgley 2002, p. 218). Spațiul din fața intrării într-un mormânt poate fi percepută ca un spațiu liminal între cei vii și cei morți, devenind locul activităților ritualice. La unele morminte miceniene în *tholos*, zdrobirea deliberată a paharelor de băut la intrarea în pasajul de acces al mormântului reprezintă un rit liminal (E. Blake 2005, p. 110). Totodată, nu excludem că deschizătura șanțului servea drept acces spre vârful mantalei, unde puteau fi văzute capetele superioare ale parilor de lemn, în timpul oficierei unor ritualuri repetitive. Arderea ofrandelor din jurul mormintelor, indiferent de natura, substanța sau momentul în care se desfășoară, are ca scop nu doar sublimarea și purificarea, ci în primul rând ascensiunea jertfei. Fumul care urcă duce atât ofranda cât și rugăciunile, cântecele, incantațiile către zei. Fumul care urcă arată că ofranda a fost bine primită de către divinități (J. Chevalier, A. Gheerbrant 2009, p. 103-104). O altă posibilitate de comemorare este prin gestul de aruncare ale unor ofrande de către membrii comunității și ai familiei în șanțul împrejmuitoare, deși gestul este greu de atestat din punct de vedere arheologic.

Locul activităților ritualice limitat spațiului din preajma amenajării din pari, își găsește numeroase reflecții în vedele indiene – cele mai vechi scripturi ale hinduismului. Vedele au fost concepute în vederea recitării acestora în cadrul rugăciunilor și slujbelor religioase, sunt compuse destul de sofisticat cu cunoștințe fixe a domeniului oficierei jertfelor ritualice (cele patru vede: Rig-veda, Sama-veda, Yajur-veda și Atharva-veda). Parul, în textele vedice apare drept – stâlp al sacrificiului (Т.Я. Елизаренкова 1999, p. 450), având originea simbolică în ritualul primar al sacrificării bazat pe arhetipul sacrificiului lui Puruși – bărbatul primordial, arhetipul uman din trupul căruia s-au desprins elementele constitutive ale Universului. Totodată, stâlpul are și o dimensiune cosmogonică reprezentând veriga care unește cerul cu pământul. De stâlp se legau animalele sacrificate în timpul procesiunilor religioase. Astfel stâlpul sacrificiului devenea un fel de *Axis mundi*, iar animalul sacrificat obținea calitățile mesagerului făcând legătura dintre om și zeitate (М.Ф. Альбедиль 2012, p. 69). Mai târziu, ritul va fi regândit în așa fel încât însăși instalarea unui stâlp va reprezenta deja un act ritualic, reproducând săvârșirea actului creator – sacrificiului lui Puruși (Б.Л. Огибенин 1968, p. 17).

Dacă acceptăm că există un loc sacru, un altar sau un sanctuar dedicat venerării unor ființe supranaturale, al unui zeu sau unui antecesor, este perfect rezonabil să existe și o organizare fizică a spațiului care să servească fie divinitatea, fie strămoșul. Scopul edificării unui loc de cult este agregarea socială și dezvoltarea identității de grup, astfel încât membrilor comunității, apropiați de zeii lor, să li se creeze un sentiment de securitate în fața naturii, hazardului, a catastrofelor, a morții (E.A. Ferguson 1983, p. 186).

Obiceiurile mortuare sunt unele cu o perpetuare lungă în timp, rareori fiind afectate de modă, importuri sau imitare ca fenomene sociale pe care le identificăm în interiorul

comunităților umane de pretutindeni. Aproape toate ritualurile și activitățile dedicate defunctului nu lasă urme vizibile (E. Blake 2005, p. 114). Ritualurile funerare în întregime au rostul de a însoți sufletul defunctului după moartea sa fizică, sau de a invoca zeii în călătoria pe lumea cealaltă. Invocarea trebuie privită din mai multe perspective. Rememorarea defunctului la anumite intervale de timp este dificil de demonstrat, dar este un aspect plauzibil. Rememorarea acestuia putea fi făcută chiar și într-o anumită zi dedicată acestuia, a lui personală sau al strămoșilor în general. Modul de invocare poate presupune depunerea unor ofrande alimentare speciale dedicate lumii de dincolo, haine pregătite de cei care oficiază sau de cei care participă, recuzită anume pentru desfășurarea ritualurilor funerare, sunete dedicate precum muzică funerară. Împărțirea alimentelor în comunitate spre memoria defunctului este iarăși un aspect important, în toate civilizațiile tradiționale, tot ceea ce se consumă fiind trans-substanțiat în hrană pentru lumea de dincolo, în mâncare pe care o trimite comunitatea/familia/tribul către zei sau către defunct.

Tradițiile funerare sunt de cele mai multe ori un element stabil în ceea ce privește o anumită cultură, societate sau trib și au fost unele dintre cele mai atent studiate aspecte în ceea ce privește civilizațiile preistorice. Ele, având în vedere inclusiv faptul că arată nu doar credințele legate de viața de apoi, dar și legăturile cu strămoșii, ceea ce demonstrează construirea de relații sociale (E. Blake 2005, p. 110). Așa ne explicăm perpetuarea unor practici aflate la distanțe largi în timp și spațiu, comunitățile păstrând o mare parte din ritualuri neschimbate, chiar dacă multe dintre ele se desfășoară mimetic, fără un conținut religios vizibil.

◆ Concluzii

Suntem convinși că ne aflăm încă departe de deslușirea sau reconstituirea integrală sau parțială a ritualurilor petrecute, materializarea cărora probabil se regăsește în amenajările din pari de la baza tumulilor. Totodată, după cum am menționat mai sus, obiectul abordării noastre evident că este insuficient de bine prezentat pentru a avea certitudini. Mai mult, înseși vestigiile culturii Cernavodă I (Hadjider) dintre Prut și Nistru, cunoscute cu precădere prin descoperiri funerare, sunt încă insuficient documentate. Materialele identificate în așezarea cu urme de fortificații de la Cartal și necropola plană adiacentă, până în prezent nu au fost pe deplin valorificate. Însă, din crâmpielele publicate, observăm că materialele de aici gravitează spre obiectivele similare identificate în Dobrogea și nord-vestul Munteniei, evident având și particularitățile sale specifice (И.В. Бруяхко 2019, p. 246-248). În acest context, când latura materială a unei culturi este încă departe de a fi bine cunoscută, este dificilă prezentarea modelelor de reconstituire a percepțiilor din domeniul spiritual al acestei comunități. Totuși, putem avansa următoarele propuneri:

1. Construcțiile de pari de la baza tumulilor reprezintă urmele unor amenajări de cult.
2. Parii se instalau odată cu realizarea camerei funerare în vederea oficiării unor rituri.
3. Posibil, amenajările replicau unele structuri casnice folosite în timpul vieții, menite să însoțească defunctul pe lumea cealaltă.
4. Stâlpul ar putea avea o dimensiune cosmogonică reprezentând veriga ce unește cerul cu pământul – *Axis mundi*. De stâlp se legau animalele sacrificate obținând calitățile mesagerului, făcând legătura dintre om și zeitate.
5. Procesionile funerare se încheiau cu edificarea movilei de pământ, excavată din șanțul circular care împrejmuia, către final, întregul complex funerar, obținând forma sa desăvârșită.

◆ Bibliografie

- S. Agulnikov,
V. Paşa 2008 Morminte eneolitice târzii din regiunea Prutului Inferior, *Peuce S.N.*, VI, p. 29-40.
- E. Blake 2005 The Material Expression of Cult, Ritual, and Feasting, în E. Blake, A.B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, p. 102-129.
- I. Bruyako *et alii* 2005 I. Bruyako, I. Manzura, L. Subbotin, Prehistoric settlement "Kartal" (Orlovka): Preliminary information on the excavations in 2001-2002, în L. Nikolova, J. Higgins (eds.), *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*, RPRP, 6-7, p. 13-33.
- R. Chapman 1990 *Emerging Complexity. The Later Prehistory of South-East Spain, Iberia and the West Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge.
- J. Chevalier,
A. Gheerbrant 2009 *Dicţionar de simboluri, mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Editura Polirom, Bucureşti.
- J.C. Cooper 2004 *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudson, Londra.
- M. Eliade 1995 *Sacrul şi profanul*, Editura Humanitas, Bucureşti.
- E.A. Ferguson 1983 An Investigation of The Relationships between the Physical Organisation of Religious Shrines and the Perceived Malevolence or Benevolence of the Gods, *Cross-Cultural Research*, nr. 18, Sage Publications, p. 185-194.
- A. van Gennep 1996 *Riturile de trecere*, traducere de Berdan L. şi Vasilescu N., studiu introductiv de N. Constantinescu, postfaţă de L. Berdan, Editura Polirom, Iaşi.
- B. Govedarica,
I. Manzura 2015 The Copper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine), în S. Hansen, P. Raczky, A. Anders, A. Reingruber (eds.), *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea*, R. Habelt, Bonn, p. 437-457.
- Y. Hamilakis 1988 Eating the Dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aegean Bronze Age Societies, în K. Branigan (ed.), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age.*, Sheffield Academic Press, Sheffield, p. 115-132.
- B.A. Kipfer 2000 *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*, Kluwer Academic/Plenum, New York, 708 p.
- R. Leighton 1999 *Sicily Before History: An Archaeological Survey from the Paleolithic to the Iron Age*, Cornell University Press, Ithaca, New York.

- O. Levițki *et alii* 1996 O. Levițki, I. Manzura, T. Demcenco, *Necropola tumulară de la Sărăteni*, Bibliotheca Thracologica, XVII, Vavila Edinf SRL, București, 156 p.
- I. Manzura 1993 The East-West interaction in the mirror of the Eneolithic and Early Bronze cultures in north-west Pontic, *Revista Arheologică*, 1, p. 23-53.
- M.S. Midgley 2002 Early Neolithic farming communities in Northern Europe: Reconsideration of the TRB culture, *Archeologické rozhledy*, LIV, p. 208–222.
- R. Munteanu 2017 Eneoliticul târziu în nord-estul Câmpiei Române. Câteva remarci privind amprenta culturală locală, *Mousaios*, XXI, p. 45-55.
- S. Popovici,
E. Kaiser 2020 *A burial mound in the town of Cimișlia in southern part of the Republic of Moldova: relative and absolute chronology of the burials*, In: Радиоуглерод в археологии и палеоэкологии: прошлое, настоящее, будущее, СПб-Самара, 123 с.
- S. Popovici *et alii* 2016 S. Popovici, I. Ciobanu, S. Agulnikov, I. Noroc, Tumulul 8 de la Cimișlia. Considerații preliminare, *Arheologia Preventiva în Republica Moldova*, vol., III, p. 19-28.
- Yu. Rassamakin 2004 *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.*, T. 1, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 234 p.
- M. Vernescu 2013 *Bărgănul în preistorie (circa 3500-1200 a. Chr.) Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și epoca bronzului*, Editura Istros, Brăila, 304 p.
- С.М. Агульников,
Е.Н. Сава 2004 *Исследования курганов на Левобережье Днестра (Tumuli cercetați pe malul stâng al Nistrului)*, Кишинев, 243 p.
- И.Л. Алексеева 1992 *Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье (Tumuli din epoca paleometalului în nord-vestul Mării Negre)*, Киев, Наукова думка, 132 p.
- М.Ф. Альбедиль 2012 Жертвоприношение в древней Индии: космогоническая символика. Теория и методология архаики (*Sacrificiul în India antică: simboluri cosmogonice. Teorie și metodologie al arhaicului*). în *Жертвоприношение в архаике: атрибуция, назначение, цель*, Санкт-Петербург, p. 63-73.
- И.В. Бруяко 2019 Феномен Картала: динамика смысла (*Fenomenul Kartalului: dinamica sensului*), МАСП, 14, p. 245-259.
- И.В. Бруяко *et alii* 2003 И.В. Бруяко, И.В. Манзура, Л.В. Субботин, Энеолитический горизонт поселения Орловка-II на Нижнем Дунае (*Orizontul eneolitic al așezării Orlovka II la Dunărea de Jos*), ABY, 2001-2002, Київ, p. 56-61.

- И.В. Бруяко *et alii* 2006 И.В. Бруяко, И.В. Манзура, Л.В. Субботин, Раскопки городища Картал в 2005 г., открытие могильника эпохи палеометалла (*Săpături la cetățuia Kartal în anul 2015, descoperirea necropolei din epoca paleometalului*), АБУ, 2004-2005 p. 78-80.
- М.Л. Вязьмитина *et alii* 1960 М.Л. Вязьмитина, В.А. Іллінська, Є.Ф. Покровська, О.І. Тереножкін, Г.Т. Ковпаненко, Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» (*Tomuli în apropierea s. Novo-Pilipivka și sovhozului Akkermeni*), АП., 8, p. 22-135.
- В.А. Дергачев 1973 Памятники эпохи бронзы. Археологическая карта Молдавской ССР (*Situri din epoca bronzului. Harta arheologică a RSS Moldovenesti*), вып. 3, Кишинев, 128 p.
- Т.Я. Елизаренкова 1999 *Rigveda, Мандалы I-IV*, Издание второе исправленное (*Rigveda, Mandala I-IV, ediția a doua, corectată*), Москва, 767 p.
- С.В. Иванова 2018 Сакральний простір давніх суспільств (*Spațiul sacru al societăților vechi*), în *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи: Збірка наукових робіт присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова* / відп. ред.: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, p. 49-56.
- И.Ф. Ковалева, В.Н. Шалобудов 1992 Курган эпохи бронзы у с. Боровковка (*Tomul din epoca bronzului de la Borisovka*), în *Древностистепного Причерноморья и Крыма III*, Запорожье, p. 105-114.
- И.В. Манзура 1984 Усатовский курган у с. Казаклия (*Tomulul Usatovo de la Cazacليا*), АО, p. 384-385.
- И.В. Манзура 2013 Культуры степного энеолита (*Culturile eneoliticului stepic*), în *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесса, p. 115-151.
- И.В. Манзура 2018 Расписная керамика позднего энеолита на поселении Орловка-Картал на Нижнем Дунае (*Ceramică pictată eneolitică târzie din așezare Orlovka-Kartal la Dunărea de Jos*), în Библиотека Stratum, *Древности. Исследования. Проблемы*, Сборник статей в честь 70-летия Н.П. Тельнова. Кишинев, p. 35-48.
- А.И. Мелюкова 1962 Курган усатовского типа у с. Тудорово (*Tomul de tip Usatovo de la Tudora*), КСИА, 88, p. 74-83.
- Б.Л. Огибенин 1968 Структура мифологических текстов «Ригведы» (*Structura textelor mitologice în "Rigveda"*), Москва, 109 p.

- Т.М. Потемкина 2004 Особенности структуры сакрального пространства неолитических курганов со столбовыми конструкциями (по материалам Северного Причерноморья) (*Caracteristicile structurale ale spațiului sacru în movilelor eneolitice cu structuri de pari (în baza materialelor din regiunea nordică a Mării Negre)*), в Памятники археологии и древнего искусства Евразии, Москва, р. 214-250.
- Т.М. Потемкина 2011 Архитектурные особенности кургана Усатово I-4 (*Caracteristici arhitecturale ale tumulului Usatovo I-4*), КСИА, 225, р. 206-220.
- Т.М. Потемкина, С.В. Иванова 2005 Курганы эпохи неолита – ранней бронзы у с. Редова Одесской области и его археоастрономическая интерпретация (*Tumul din epoca eneoliticului și bronzului timpuriu lângă satul Revova din regiunea Odessa și interpretarea sa arheoastronomică*), *Stratum plus*, 2, 2003-2004, р. 145-162.
- В.Г. Петренко 1989а Усатовская локальная группа (*Grupul local Usatovo*), в Патокова и др. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье, Киев, 139 р.
- В.Г. Петренко 1989b Памятники неолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье (*Situri eneolitice și începutul epocii bronzului în regiunea nord-vestică a Mării Negre*), в История и археология Нижнего Подунавья (тезисы), Рени, р. 18-20.
- В.Г. Петренко, Н.Н. Ковалюх 2003 Новые данные по радиоуглеродной хронологии неолита Северо-Западного Причерноморья (*Date noi pentru cronologia radiocarbon a epocii eneolitice în nord-vestul Mării Negre*), в Трипільські поселення гіганти в Україні, Тальянки, р. 102-110.
- Е. Сава et alii 2019 Е. Сава, С. Агульников, И. Манзура, Исследование курганов в Буджакской степи (1980-1985) (*Cercetarea tumulilor în stepa Bugeac (1980-1985)*), Кишинев, 348 р.
- Н.А. Серова, Е.В. Яровой 1987 Григориопольские курганы (*Tumulii de la Grigoriopol*), Кишинев, Штиинца, 152 р.
- Л.В. Субботин 2001 Неолитическое святилище курганного могильника Кубей (*Sanctuarul eneolitic al necropolei tumulare Kubei*), в Старожитності Степового Причорномор'я і Криму IX, Запорожье, р. 160-167.
- Л.В. Суботін, В.Г. Петренко 1994 Курганный могильник усатівського типу Жовтий Яр (*Necropola tumulară de tip Usatovo de la Zoltyi Jar*), Археологія, 1, р. 93-104.
- Л.В. Субботин, Г.Н. Тощев 2002 Археологические древности Буджака. Курганный комплекс у с. Лиман (*Antichitățile Bugeacului. Grupul tumular din s. Liman*), Запорожье, 104 р.

- Л.В. Субботин *et alii* 1998 Л.В. Субботин, А.Н. Дзиговский, А.С. Островерхов, *Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье (Antichitățile Bugeacului. Tumulii de la Vishnevoe și Belolesie)*, Одесса, 173 р.
- О.І. Тереножкін 1951 Курган Сторожева Могила (*Tumulul Storojeva Mogila*), *Археологія*, 5, р. 183-191.
- Л.А. Черных, М.Н. Дараган 2014 *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка (Tumuli din epoca eneolitică și a bronzului în interfluviul Bazavluk, Solenaia, Chertomlyk)*, Киев, Издатель Олег Филюк, (Курганы Украины. Т. 4), 568 р.
- Е.В. Яровой 1990 Древнейшие подкурганные святилища Днестровско-Прутского междуречья (*Cele mai vechi sanctuare în tumulii din interfluviul Pruto-Nistrean*), în *Реконструкция древних верований: источники, метод, цель Тезисы докладов*, Ленинград, р. 17-26.
- Е.В. Яровой 2000 Скотоводческое население Северго-Западного Причерноморья эпохи раннего металла (*Comunități de păstori din epoca metalului timpurie în nord-vestul Mării Negre*), Диссертация на соискание ученой степени. док. ист. наук, Москва, 610 р.
- Е.В. Яровой, С.И. Курчатов 1986 Отчет о полевых исследованиях Прутской новостроечной археологической экспедиции в 1985 г (*Raport privind cercetările de teren ale expediției arheologice în zona de construcții noi pe r. Prut din 1985*), Кишинёв, Arhiva MNIM, nr. 222.

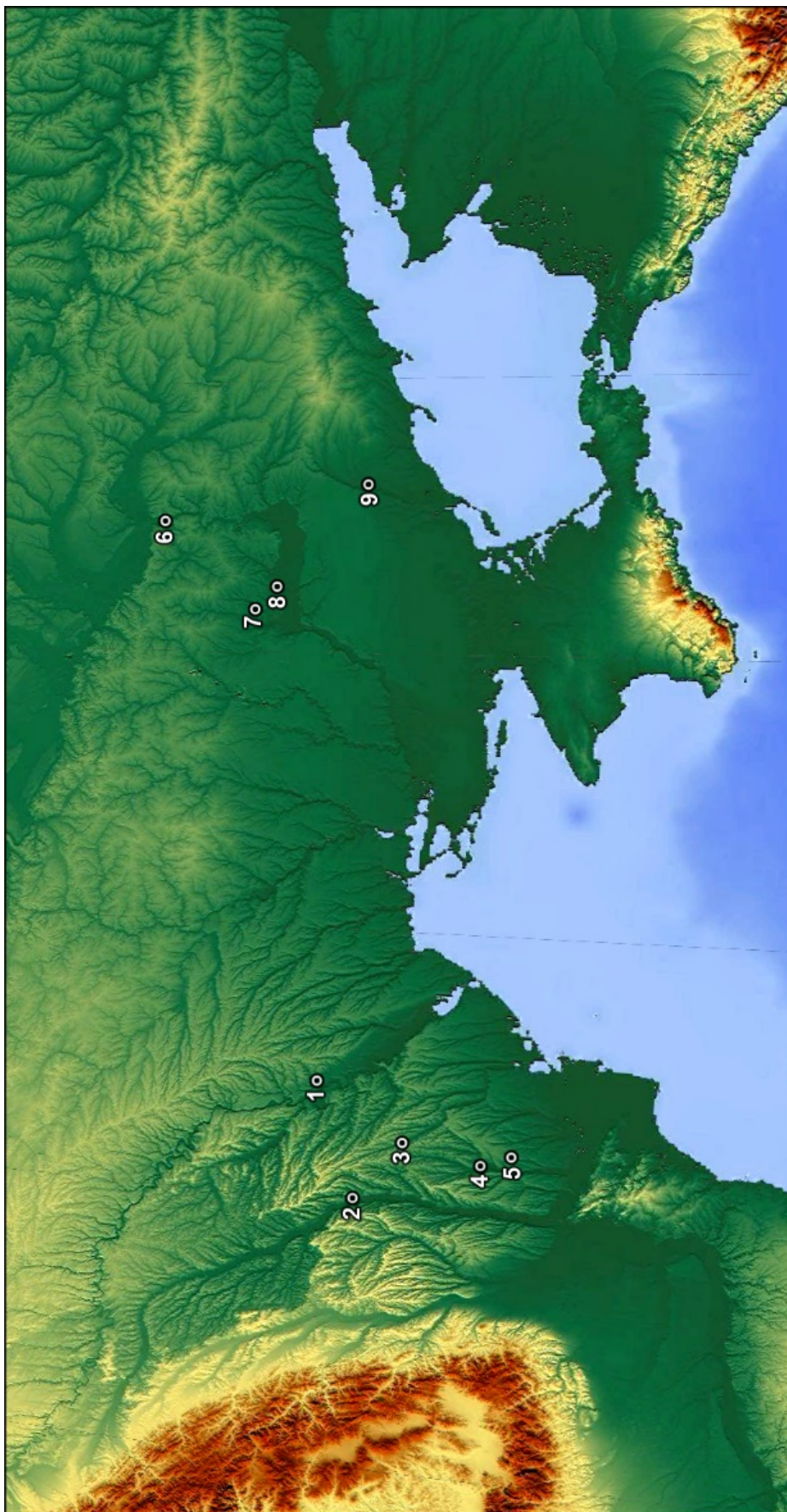

Fig. 1. Harta tumulilor în care au fost descoperite complexele de cult (1 - Crasnoe, 2 - Sărăteni, 3 - Cimișlia 4 - Cazaclia 5 - Kubei, 6 - Stari Kodaky, 7 - Shevchenkove (Shachter), 8 - Nikopol, 9 - Novopilipivka).

Map of the mounds in which the cult complexes were discovered (1 - Crasnoe, 2 - Sărăteni, 3 - Cimișlia 4 - Cazaclia 5 - Kubei, 6 - Stari Kodaky, 7 - Shevchenkove (Shachter), 8 - Nikopol, 9 - Novopilipivka).

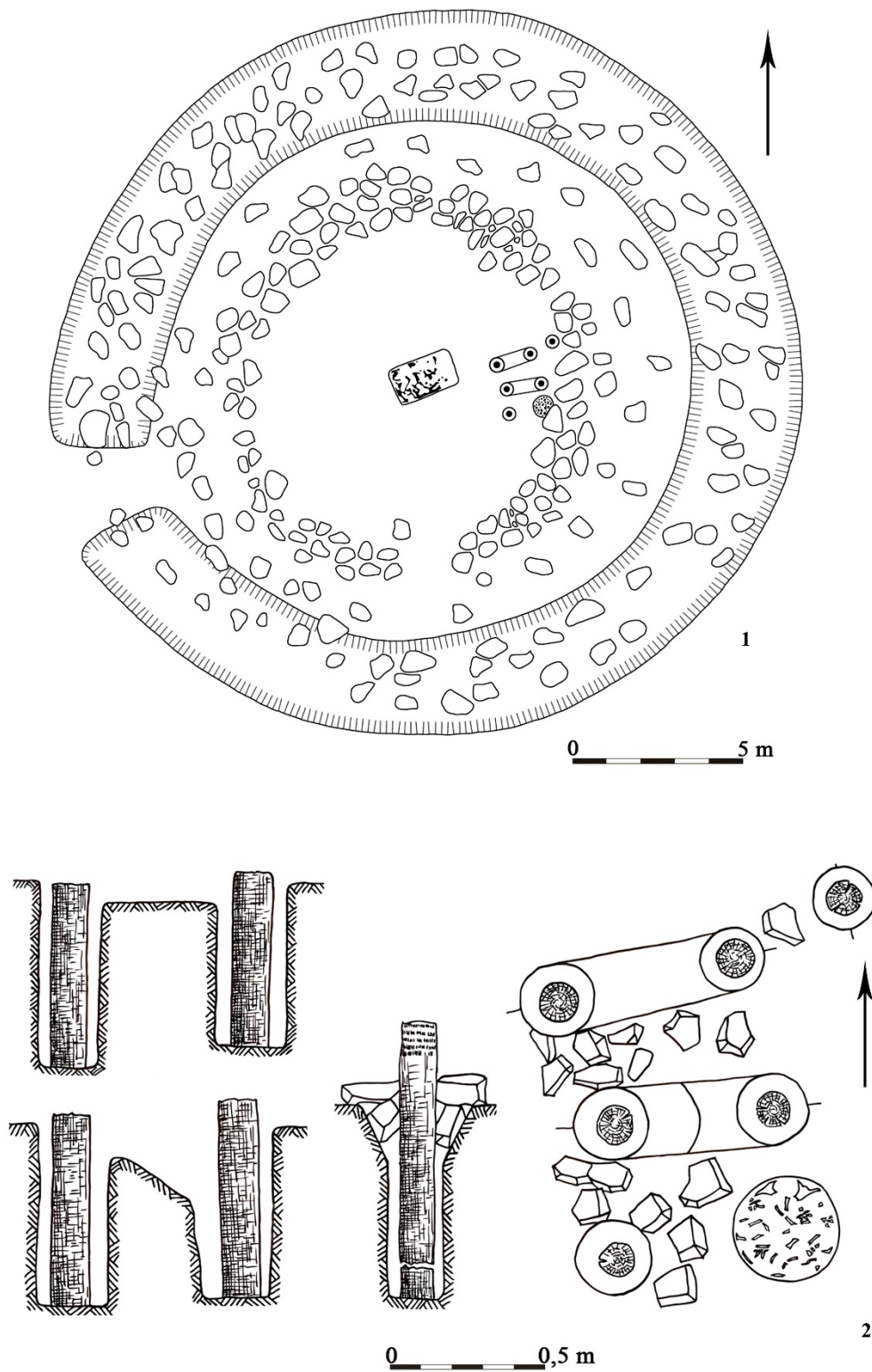

Fig. 2. Planul tumulului și complexul de cult de la Crasnoe.
The plan of the tumulus and the cult complex from Crasnoe.

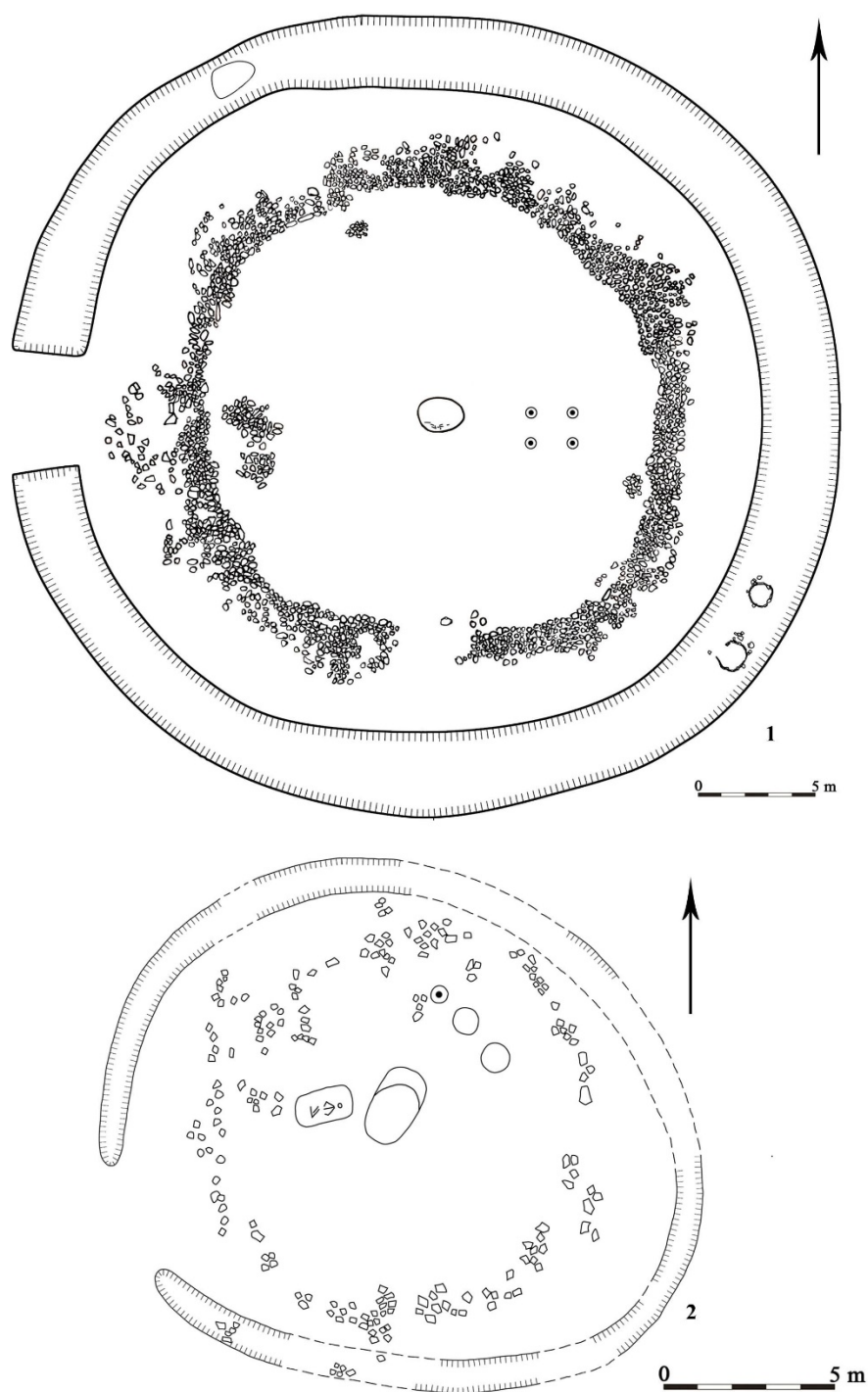

Fig. 3. 1 – Planul tumulului și complexul de cult de la Cazaclia; 2 – Planul tumulului și complexul de cult de la Sărăteni.

1 – The tumulus plan and the cult complex from Cazaclia; 2 – The tumulus plan and the cult complex from Sărăteni.

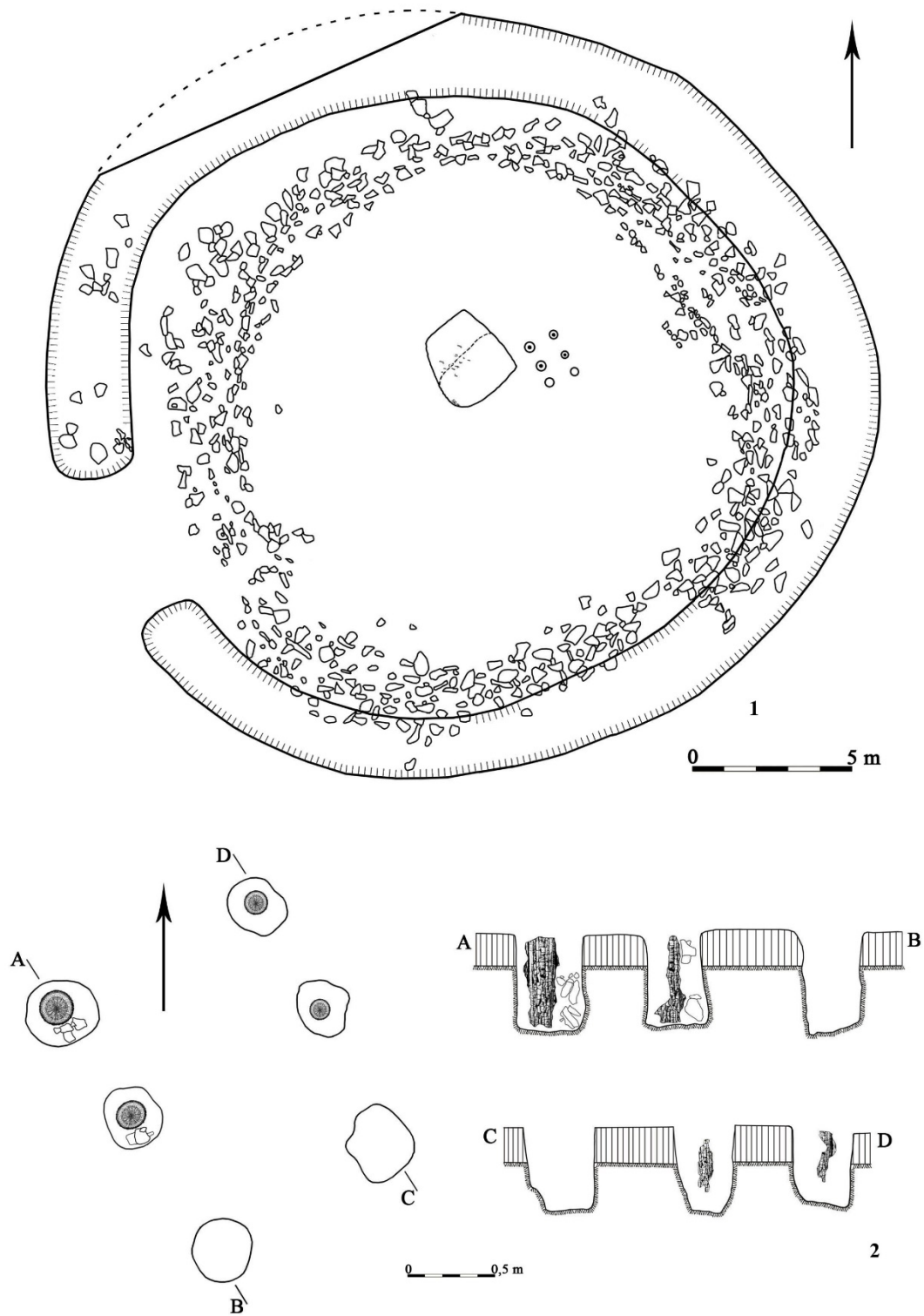

Fig. 4. Planul tumulului și complexul de cult de la Cimișlia.
The tumulus plan and the cult complex from Cimișlia.

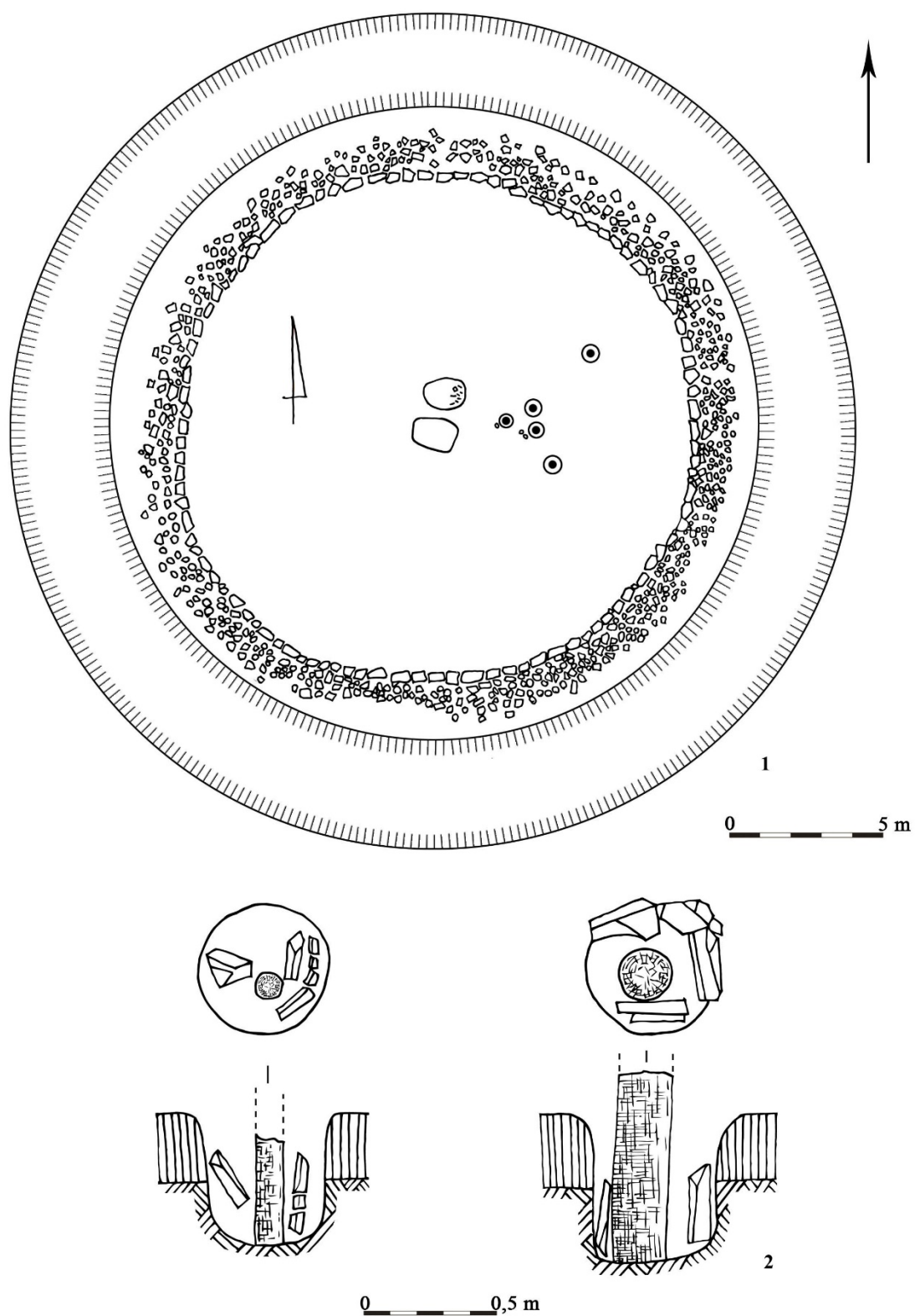

Fig. 5. Planul tumulului și complexul de cult de la Kubei.
The tumulus plan and the cult complex from Kubei.

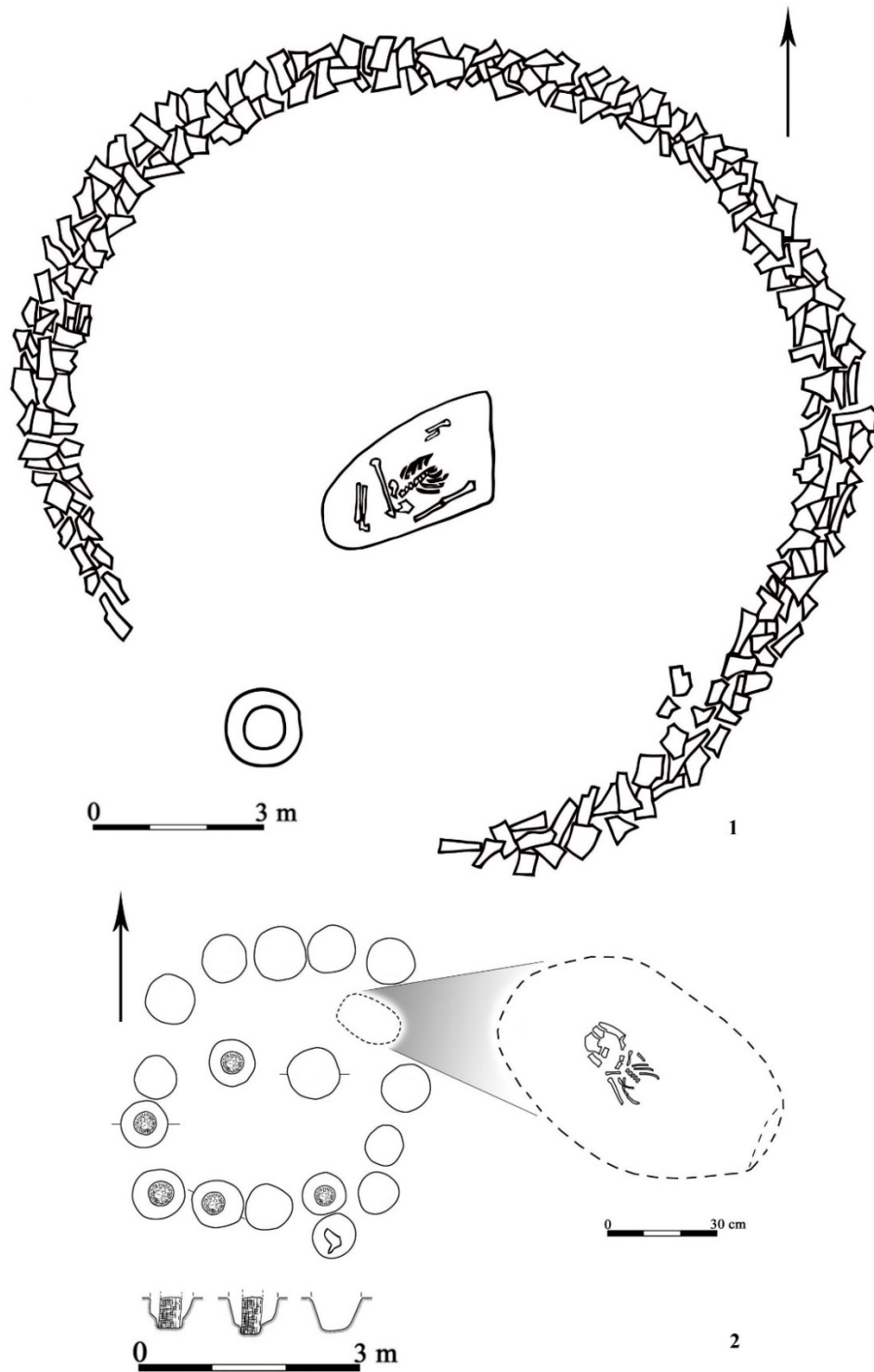

Fig. 6. 1 – Planul tumulului și complexul de cult de la Stari Kodaky; 2 – complexul de cult de la Nikopol.

1 – The tumulus plan and the cult complex from Stari Kodaky; 2 – the cult complex from Nikopol.

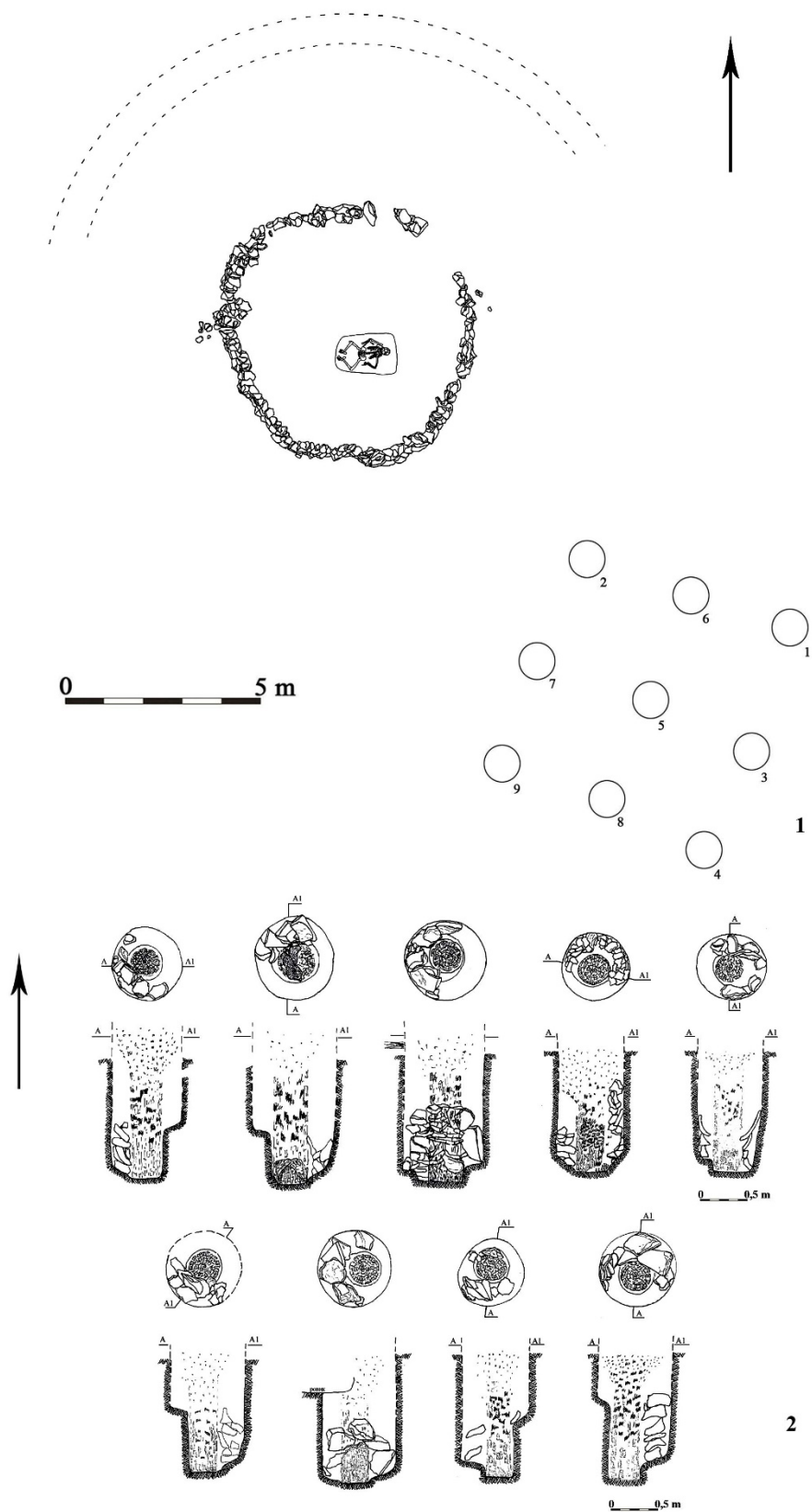

Fig. 7. Planul tumulului și complexul de cult de la Shevchenkove (Shachter).

The tumulus plan and the cult complex from Shevchenkove (Shachter).

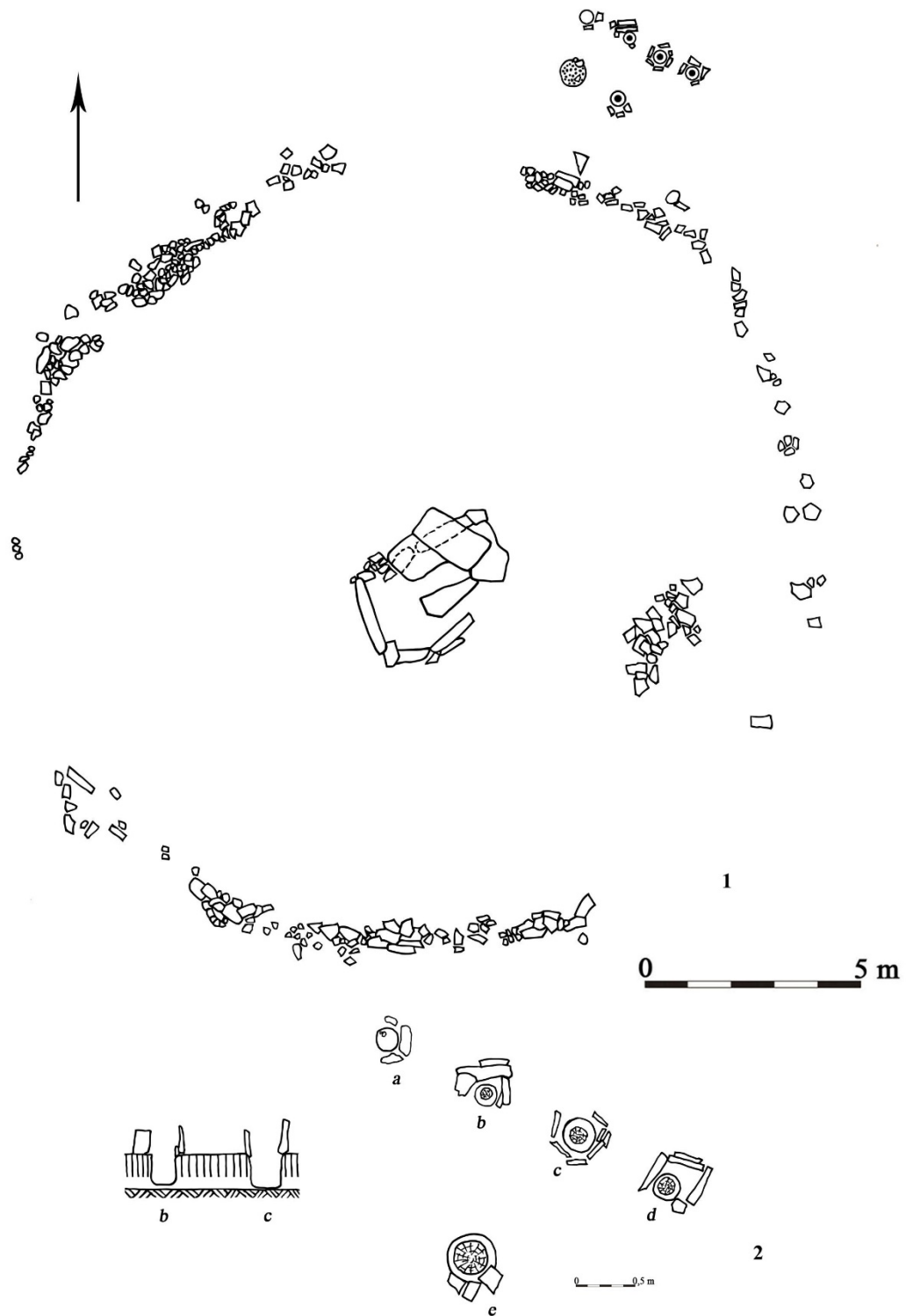
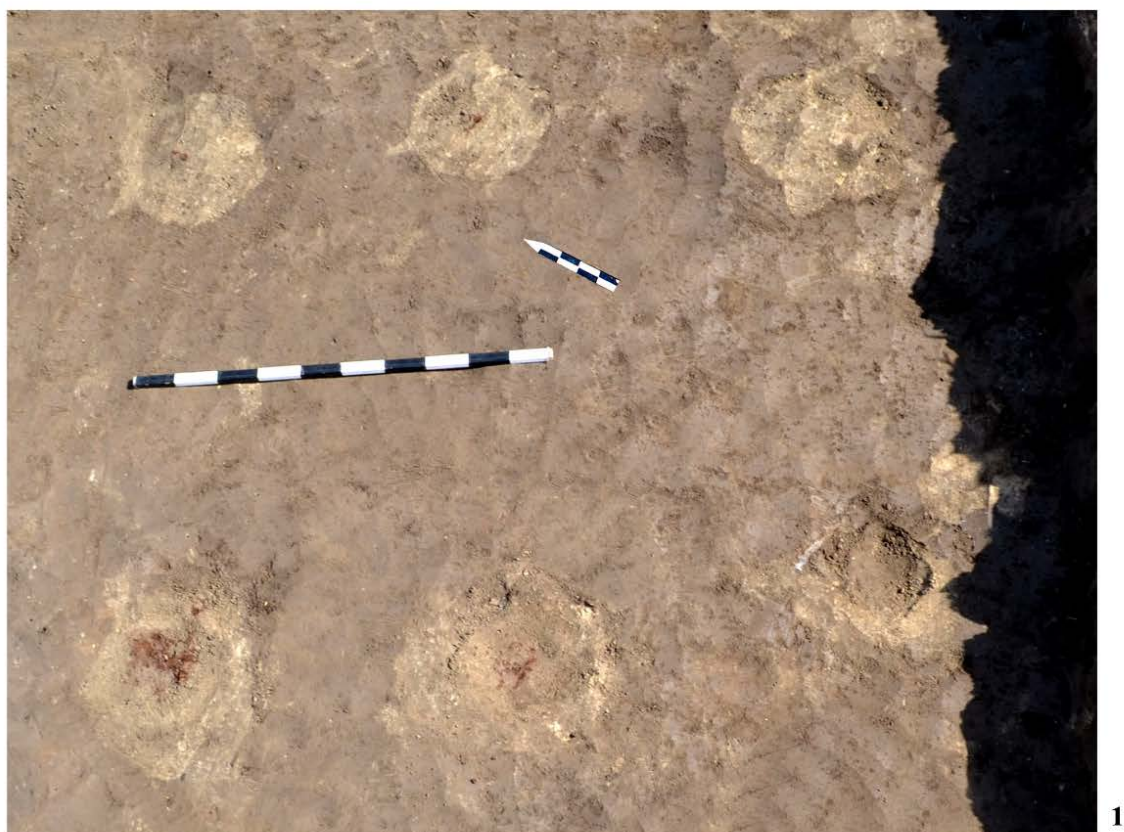

Fig. 8. Planul tumulului și complexul de cult de la Novopilipivka.
The tumulus plan and the cult complex from Novopilipivka.

Fig. 9. 1-2 – Complexul de cult de la Kubei (foto: L.V. Subbotin, 1986).
1-2 – The Kubei Cult Complex (photo: L.V. Subbotin, 1986).

1

2

3

4

Fig. 10. 1-4 – Complexul de cult de la Cimișlia (foto: S. Popovici, 2015).

1-4 – The cult complex from Cimișlia (photo: S. Popovici, 2015).

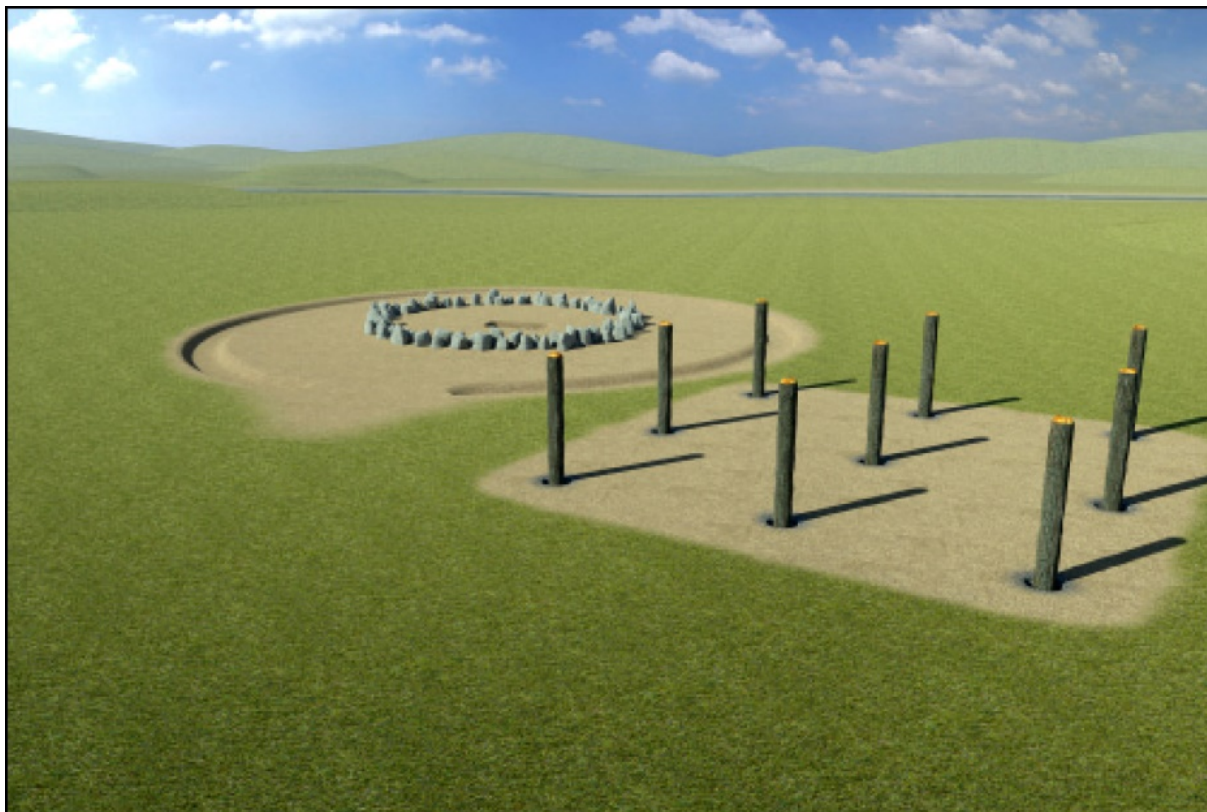

Fig. 11. Propunere de reconstituire a complexului de cult de la Shevchenkove (Shachter) (după: Л.А. Черных, М.Н. Дараган 2014, р. 544, рис. 2/А).

Proposal for the reconstruction of the cult complex from Shevchenkove (Shachter) (after: Л.А. Черных, М.Н. Дараган 2014, р. 544, рис. 2/А).